

ШЫН

№ 30
(18305)

2013 чылдың
МАРТ 14,
четверг
Садар өртээ 5 рубль

shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

http://shyn.ru

Көдээ ажил-агый

«КЫШКЫ ТУРЛАГ – КЫШТАГ»

Кышкы турлаг – кыш-
телевилелди күүсе-
ниң талазы-биле рес-
каның комплекстиг
аммазының телеви-
Тываның Чазза-
элчеглиг хуралынга
ашкан, ону респуб-
лук Көдээ ажил-
яамызы кириген.

Программаны ажилдап
на республика Башты-
протокол даалгазы ба-
болган. Программаның
рулгазы республиканың
арының амыдыралының
күш-ажылының байдалын
ри болур деп, Шолбан
демдеглээн. Ол ышкыш
мага малчыннарның кыш-
капитал септээринге,
кылырынга болгаш амгы
телевилелдерин езугаар
а, чуртталга бажыңна-
лгааш мал кажаларынга
аш электри хандырылга-
системазын тургузарын-
е деткимчезин көргүзе-
үтүлгү болур ужурулуг.
грамманың телевилелин

тура, ооң күүселдезин
дан 2015 чыл чедир үш
ага көргөн немелде бюд-
жет-хөреңгизи негеттинмес»
өдээ ажил-агый сайыды
Монгуш чугаалаан. Ооң
ырышкынын Көдээ
й, Үлетпүр-энергетика,
а яамыларының, мун-
терниң хүлээп алдын-
ай сорулгалыг програм-
ның болгаш Программа
лери малчыннарның
ың акша-хөреңгизиниң
иле боттандырат. Алды-
глерниң акшаландырыш-
ниити хемчээли 49,14
ль болур, ооң иштинде
– федералдыг бюджет-
млн. рубль республика
ниң күсели-биле үнер.
аш бюджеттен дашкаар
21,83 млн. рубль кирер.
аммага кирер кол-кол
болза, чер участокта-
кылдыр малчыннарның
п алырынга, оларны
лыг суурларның чер-
дыр шилчидеринге дет-
күзүрү, тудуг ыяжы-

Малчын коданда.

биле чиигелделиг хандыраы,
суг алыр скважиналарны өрүм-
нээри, энергия системаларынга
технологтуг коштурулгаларның
чарыгдалдарынга субсидиялар
тыпсыры, электри энергиязын
алыр өске черлерни тургузары.
Үш чыл дургузунда 90-дан эвээш
эвес чаа кыштагларны тудары,
ол хире санныг кыштагларны сеп-
теп кылыры планнаттынып турар.

«Кыштаг» программаның
күүселдези республикага көдээ
ажыл-агый бүдүрүлгезиниң турум
болур чоруун, мал кадарарын-
га болгаш ону кыштагларынга
таарымчалыг байдалдарны тургу-
зарынга, мал бажын болгаш мал
продукциязының бүдүрүлгезин
өстүреринге, көдээ черге ажилдаар
олуттарны немей тургузарынга,
бюджетче үндүрүг кирирделерин
көвүдөдиринге идиг болур.

Телевилелди сайгарып чугаа-
лажып турда дыка хөй саналдар
кирген. Рос-даңзының Тыва Рес-
публикада эргелелин удуртук-
чузу Светлана Түлүш кол кичээ-
гейни Программа күүселдезиниң
үезинде чер айтырыын шиитпир-

лээринче кичээнгей салырының
эргежок чугулазын чугаалаан.
Херектиң ужуру чүл дээрге, чер
участоктарының кызыгаарлары
хоойлу езугаар колдуунда-ла то-
дараттынмаан. 90 чылдарда ты-
выскан документиленерниң улуг
кезии хоойлужудулганы хөй удаа
өскертип келгениниң түннелин-
де күжүн чидирген. Оон аңгыда
көдээ ажил-агыйның ажыглал
черлеринге кандыг-бир тудуг
кылырын хоойлужудулга база
хоруп турар. Ынчангаш кыштаг
тудар бетинде чер участоктары-
ның кызыгаарын тодарадыр, ол
черлерни көдээ суур черлери кыл-
дыр шилчидер талазы-биле улуг
ажылды кылып чорудар херек.

Малчыннар турлагларын
телевилеп турар үеде оларны мал
одарлаар черлерге тутпазының ай-
тырыын республиканың тараачын-
фермер ажил-агыйлар ассоциация-
зының даргазы Владимир Белек
демдеглээн. Муңчу-малчыннар бо
талазы-биле бергедээшкинерге
таваржып эгелээн деп, ол дыңнат-
кан. Оларның ажил-агыйларынга
немелде одарлар херек апарган.

Малчыннар бажыңнарын бол-
гаш кажаларны тударынга чеже
ыяшты чиигелделиг садарының
дугайында саң-түңнү айтыры чугу-
ла деп, чамдык Чазак кижигүнне-
ри саналдааннар. Олар ооң хем-
чээли 300 кубометрден эвээш эвес
болур ужурулуг деп санааннар.

Чугааның түннелин үндүрүп
тура, республика Баштыңы Шол-
бан Кара-оол ыңдыг Программаны
тургузар деп саналды 2-3 чыл
бурунгаар Барыын-Хемчик кожуун-
нуң соңгукчулары кириген дээр-
зин айыткан. Бистиң көдээвиске
ыңдыг Программаның эргежок
чугулазы шын. Көдээ ажил-агый
яамызы Экономика яамызы-биле
демнежи алгаш, улуг ажилды
кылган-дыр. Ынчалза-даа чамдык
чүүлдерни ам-даа чедир ажилдаа-
рын бөгүнгү чугаа бадыйткады.

Чер харылзаалары-биле хол-
башкан айтырыгларны чогулгалыг
шиитпирлээриниң эргежок чугу-
лазын Шолбан Кара-оол айыткан.
Ол талазы-биле чогуур даалга-
ларны Юстиция болгаш Өнчү-
хөреңги яамыларынга берген.

Долаана САЛЧАК.

ТЫВАНЫҢ АРЖААННАРЫ – ЭРТЕМ- ШИНЧИЛЕЛДЕ

Тываның агаар-бойдузунуң
кол байлактарының бирээзи –
аржааннар. Бо чылын Тываның
аржааннарының эм-дом шынарын
эртемденнер хынамчалыг шинчи-
леп көөр деп турар. «Үжен беш ар-
жааннарны шинчилээри-биле чүс
чээрби эмчилерни чорудар бис –
деп, Интернетте бодунуң арнынга
республиканың Баштыңы Шолбан
Кара-оол дыңнаткан. – Томски-
ниң курортология институту-биле
керээни чаргаш, аржааннарның
эм-дом болгаш өске-даа шынар-
ларын шинчилеп көөр херек. Кым,
кайы аржаанга, канчаар эмнени-
риниң дугайында эртемге үндези-
лээн тайылбырны бээр ужурулуг.
Бир аржаанга кадыбысты эки-
жидип, өске аржаанга баксыра-
дып ап-даа турар чадавас бис».

Тываның аржаанна-
рының шынарларының
дугайында дыңнааш,
Россияның өске девискээр-
леринден эмнедип кээп
турар кижилер база хөй.
Ынчалза-даа аржааннар-
ның эм-дом шынарларын
ылапты-биле бадыйткаан
эртем шинчилелдери эвээш.

Чайын-на чанынга майгыннар-
лыг чон эндерлип кээр аржаан-
нар Тывада кайы хөй. Кижилер
бүдүн-бүдүн өг-бүлелери-биле
аржааннарга эмнедип кээп турар.
Тываның аржааннарының эм са-
гаан, дом сагаан шынарларының
дугайында дыңнааш, Россияның
өске девискээрлеринден эмнедип
кээп турар кижилер база хөй.
Ынчалза-даа аржааннарның эм-
дом шынарларын ылапты-биле
бадыйткаан эртем шинчилелдери
эвээш. Ол-бо аржааннарның эм-
дом шынарларын тывалар чүгүле
салгалдан салгалче дамчыыр чу-
гаалардан билип ап чоруурлар.

Эрткен чүс чылдың 30 чыл-
дарында совет эртемденнерниң
дузазы-биле Тываның аржаанна-
рының шинчилели эгелээн. Ону
70-80 чылдарда элээн идепкейлиг
чорудуп турган. Орус географтыг
ниитилелдин деткимчези-биле
тыва эртемден Кара-кыг Арак-
чаа баштаан эртем экспедиция-
зы Тожу кожуун, Бурят Респуб-
лика биле Иркутск облазының
кызыгаарында Чойган аржаанны
эрткен чайын барып шинчилээн.

Тывага 2013-2014 чылдарда
санаторий-курорт херээн сай-
зырадырының дугайында тускай
программаны хүлээп алган. Ону
боттандыраарыңче 20 миллион
рубльди үндүрери көрдүнген. Ол
программада Тываның аржаанна-
рының, дустуг болгаш малгаштыг
хөлдериңиң эм-дом шынарларын
шинчилеп көргөш, чонну эмнээ-
риниң эртемге үндезилээн арга-
ларын тодарадыры көрдүнген.

Анонс! Анонс! Анонс!

НОМЧУКЧУ-БИЛЕ «ДОТ ХАРЫЛЗАА»

т 21-де, четверте, 10.00 шактан 12.00 шакка чедир
солунуң чогаадыкчы ажилдакчылары сайгарлыкчы чо-
(бизнеске) хамаарышкан «ДОТ ХАРЫЛЗААны» эрттир-
мичукулаларыңа дыңнадып тур.

акцияже чалаткан аалчылар: Тыва Республиканың Экономика
ның Сайгарлыкчы чорукту хөгжүдөр талазы-биле департа-
иң инновация ажил-чорудулгазының килдис начальниги Хе-
ян-оолович Бадарчы, Россияның хереглекчилер эргелерин
аарының Тыва Республикада эргелелдин хереглекчилериниң
ин камгалаар килдистиң кол специалист-эксперти Юрий

Чувурекович Ооржак биле санитарлыг айтырыглар талазы-биле
башкарыкчы специалист-эксперт Немила Валерьевна Ондар со-
нуургаан айтырыгларыңарга харыыларны бээр.

Сайгарлыкчы чорукту эгелээринге, бизнес-телевилелдерни тургу-
зарыңа, ажил-чорудулгага чөпшээрелди алырыңа, ачы-дузаны ап
турар хереглекчилерниң эрге-ажыыңа хамаарышкан дээш, өске-даа
айтырыгларга тускай мергелдиглерден тодаргай харыыларны алыр
арганы ажыглаңар.

«Дот харылзааның» телефоннары: (394-22) 2-01-35; 2-30-69.

Хүннүң медээлери

Улуг шуурган соонда...

Сибириниң регионна-рынга нептерээн улуг шуурган Тываны база ойбаан. Узук-соксаал чок хаттың, дүвүнүң соонда республиканың барыын кожууннарының оруктарын хөмө алган, малчын турлагларже чедери берге апарган. Ол талазы-биле ажылдың канчаар чоруп турарын республиканың Көдээ ажыл-агый яамызы Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолга илеткээн.

Бир дугаарында эң ырак-узок кожуун болур Мөңгүн-Тайгада байдалдың дугайын таныштырган. Кожуун төвү биле Кызыл-Хая суурнуң аразында орук март 6-да хагдыган, «Малчын» КУБ-туң 23 малчыннар турлаанче баар арга чок апарган.

Мугур-Аксындан Кызыл-Хаяже баар орукту аштап кылыры дыка нарын болган, «Мөген-Бүрен» КУБ-туң директору Өшкү-Саар Ооржак хар аштаар техника чок хирезинде, орукту хол-биле аштаар ажылды организастап шыдаан. Ооң уламындан ийи суурнуң аразында аргыжылга кыска хуусаада катал тургустунган.

Агаар-бойдустуң ол аажызы малчыннарга база улуг дүвүрелди болдурган. Хат-шуурганды оодарже үндүрер арга чогуңдан үш хонук дургузунда безин малды аалга тургузар ужулга таваржып турган. Чамдык малчыннар хоюн оодарладып үндүрүптерге, ону хат тарадыр сывыртай берген, оларның чамдыктары доңуп өлгөн. Баш удур санаашкын езугаар алырга, кожуунуң ажыл-агыйлары 70 хире баш мыйыстыг бода малды, 100 хире баш хой-өшкүнү чидирген.

Энергетиктер болгаш эрге-чагырга демнежириккен

Республиканың сайзыралының талазы-биле кайы-даа талаларның айтырыгларына хамаарыштыр шийтпирлерни тывары-биле квартал санында ужуражып турарын Тываның Чазаа биле «Тывазнерго» ААН-ниң удуртулгазы дугурушкан.

Ындыг дугуржулганы биче болгаш ортумак бизнестин элериңиң четкилеринге технологтуг коштурулгаларының айтырыгларының талазы-биле Чазактын болгаш регионнуң четки компаниязының аразында болган «төгериңиң столга» чарганнар. Кады ажылдажылга болгаш ажык-чар-

ыңдыг турбуже малдың мас-салы-биле өлүп хораар чоруун кожуун чагыргазы болгаш ажыл-агыйларның удуртукчулары болдурбайн барып шыдаан деп, көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем сайыдының оралакчызы Сергей Оюн демдеглээн. Олар специалистерни болгаш чурттакчыларны организастап тургаш, малчыннар турлагларына суланы «Урал» машиналарга, аъттарга чедиргеннер. Чамдык таварылгада мал чеми урган шоодайларны кижилер боттары чүктөп чедирип турган. Амгы үеде көдээ аалдарда байдал чогуңчалыг, ында чурттап турар кижилерниң аш-чеми четчир.

Амгы үеде Көдээ ажыл-агый яамызының, Роскөдээхайгаарал, ветеринария албаннарының специалистери мал-маганның өлүп хораар чоруунуң байдалын хынап турар.

Улуг шуурган Бай-Тайга кожуунуң девискээринге база каш хонук үргүлчүлээн. Тээли биле Кара-Хөл суурларның аразында орук бир неделя дургузунда хаагыг турган. Эрткен чылдагы Наадымга тилекчи болган Бай-тайгажыларның садып алганы бульдозери улуг дузаны чедирген, февральда Кара-Хөлдүн малчыннары 17 тонна фуражты чедирип алган. Өске кожууннарда кыштаглаашкын чогуңчалыг эртип турар деп, Сергей Оюн демдеглээн.

Республиканың ажыл-агыйларында байдалды доктаамал контролга тудар херек деп, Шолбан Кара-оол айыткан. Ылангыя ырак болгаш чедери берге черлерде малчыннарже онза кичээңгейни салыр херек дээрзин онзалар демдеглээн. Байдалдың дугайында хүннүң-не аңаа дыңнадып турарын ол харыскалгалыг ажылдакчылардан негээн.

лыг чугаа коммерция болгаш тузунуң эрге-ажыктарын хараан адааннажылгага бодаарга, ажык-тыг болур деп, талалар санааннар.

Эрге-чагырга биле регион компаниязының аразында мынчага чедир тургустунган харылзааны чогуңчалыг дээр болдунмас деп, олар демдеглээннер. Чугаа чүгле бот-боттарының аразында хомудалдар кириеринге өйлежиңи турган. «Чангыс команда болуп ажылдаары нарын, ынчалза-даа шын шийтпирлер үндүреринге болгаш салдыган сорулгаларны чедип алырынга идегелдиг орук» — деп, ол дугуржулганың дугайын «Тывазнергонун» директору Вадим Пешкуров демдеглээн.

Чайынды үревезин дээш

Таңды кожуунда «Бай-Хаак-Балгазын» автооруктуң Дүрген хемни кежер черинде көвүрүгнүң чайындыга алзып, үрелир чоруун болдурбас талазы-биле бүгү хемчеглерни республиканың орук-транспорт комплекзиниң сайыды Олег Косоротов ап турар.

Эрткен неделяда агаар-бойдус хенертен чылай бергенде, хемни чайынды хөмө алган, ол көвүрүгнүң үрелиринге чеди-

рип болур апарган. Ынчангаш ук көвүрүгнү Орук-транспорт яамызының, ОБЯ-ның Тыва Республика талазы-биле Кол эргелелиниң специалистери шинчилээннер. Көвүрүгте чайындыны доктаатпазының талазы-биле хемчеглер алдынган, олче көдүрүлген суг дораан агып бадар кылдыр онгарларны үттээн деп, орук-транспорт сайыдының оралакчызы Кызыл-оол Сарыглар дыңнаткан.

ТР-ниң албан-езуунуң сайтызындан.

«ИДЕГЕЛДИН КӨВҮРҮҮ»

Улусчу чогаадылга бажыңына «Идегелдин көвүрүү» деп харык-шинээ кызыгаарлаттынган инвалид улустуң республика чергелиг мөөрей-фестивалының концерт-таныштырылгасы болуп эрткен. Мөөрей боду апрель 19-та эгелээр, бир дугаар хүнүнде бичини уругларның, ийиги хүнүнде — улуг улустуң көрүлдэзи эртер.

«Идегелдин көвүрүү» деп мөөрей-фестиваль бистин Тывага бир дугаар эртери бо. Ол Бүгү-россияның «Дем-биле хөйүнү чедип алыр бис!» деп инвалид улустуң мөөрейиниң «адаа-биле» болгаш Бүгү-россияның инвалидтер ниитилелиниң 25 чыл оюнга тураскаадып эртип турар. Бистин чанывыста кады чурттап чоруур амыдыралдың бергелеринге таварышкан инвалид чонувусту деткип, сагыш салып, оларның аразындан талантылыг тергиннерни үндүрери-биле мындыг хевирлиг хемчеглерни эрттирип турары өөрүнчүг. Бо мөөрейни ТР-ниң Кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдү, Культура яамылары болгаш ТР-ниң Өг-бүлениң болгаш уруглар херектериниң талазы-биле агентилел база республиканың караа четпестер хөй-ниити организациязы, Улусчу чогаадылга бажыңы дээш, оон-даа өске албан черлери удуртуп эрттирер.

Харык-шинээ кызыгаарлаттынган-даа болза, кайгамчык талантылыг кижилер барын магадап көрүп чоруур бис. Ындыгларга ол кежээ концертке бараан болган караа четпес Елена Ойдуң, Хунан-Кара Хертек, Владимир Ооржакты үзүрелдин-биле хамаарыштырып болур. «Идегелдин көвүрүү» мөөрейниң автору, тургузукчузу Владимир Ооржак боду дээрзинге кым-даа элдепсинмес

Елена Ойдуңтуң хөгжүм херекселинге ойнап ораа

боор. Амгы үеде ооң чогааткан аялгалары, ырылары чон ортузунда билдингир болу берген. Россия чергелиг мөөрейлерниң лауреады, кайгамчык талантылыг Владимир Ооржак бөлүктү тургузуп, «DAO-SHYN» хөгжүм төлөвилели-биле бир чыл ажыг ажылдап турар. «DAO» дээрже кыдат дылда — «Орук», а «SHYN» — тыва дылда «шын» дээн. Ынчангаш очулдурарга «Шын азы чөптүг чорукче орук» дээн-дир ийин. Владимирниң «Харжыгаш», «Чаыстың ырызы», «Хоорай шылай берген» дээш, өске-даа ырыларын көрүкчүлөр улуг сонургал-биле дыңнаан. Ол 2005 чылда карааның көөрүн чидирип, инвалид болган. Ынчалза-даа амыдыралдың бергелеринге дүжүп бербейн, сурагылыг композитор Солаан Базыр-оолдун өөренип турганы Курск хоорайда караа четпестер училищезин доозуп алган. Хунан-Кара Хертек 5 чыл бурунгаар карааның көөрүн чидирген. Ооң бараалгатканы

«Уругларым авазыңа» деп дыңнааш, кижиниң баары келир. Елена Ойдуң — аны Ооң карааның көөрү ба болза, «Смуглянка» деп хөгжүм херекселинге та ойнай бээрге, ала-чайгаар сеткил көдүрүлүп келир.

Мындыг салым-чаааның дар, кыстар, хоочуннары чии ажы-төлүвүс республика хөй-дүр ийин. Апрель 19-дүлүп эртер республика мөөшүптүнарны кээп киржиңи ладывыс. Мөөрейниң тиири 7 кижик Москва хоорай эртер Бүгү-россияның инвалид мөөрейинге Тываның адагалар киржир. Бургандан тынган талантылыг чангы чурттугларывысты деткип, чоргаарланып, эвээш-болза, дузадан көргүзүп ужурулг бис.

Алдынай БАД

Алдын-Херел АПЫК тырттырган чуруу.

Оолдарның аттарын мөңгежидери-биле...

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызының, а ол ышкаш Мугур-Аксы суурнуң школазының удуртулгазынга хар көшкезинге бастыргаш, амы-тынындан чарылган школачыларның чырык адын мөңгежидери-биле эрттирер хемчеглерни өөренип көөрүн саналдаан.

«Оларның спортчу болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгаларының дугайында булуң-даа болуп болгай. Чок-ла болза, сактышкын кичээлдер. Амы-тынындан чарылган алды оол шуптузу оларны онзалар демдеглээринге төлөптиглер. Оларның кижикүрүзү бир онза кижикүрүзү болгаш, халап-биле үзүлгөн, кыска-даа болза, чуртталгазында эвээш эвес чедишкыннерни чедип алган» — деп, ол демдеглээн.

Сактышкын кичээлдерин кажыдал хевирлиг кылдыр эвес, а

айыыл чок чоруктуң дүрүмнерин сагыыр дугайында сагындырыг кылдыр эрттирер ужурулг деп, Шолбан Кара-оол санаан. Мөңгүн-Тайгага болган айыыл-халап оолдарның үе-черге эш-өөрүнге быжыг найыралдың бадыткалын, бот-боттарын деткижерин, чуртунга ханы бердинген болурунга, чуртталганы оон-даа эки болгаш каас-чараш кылырынче чүткүлдүүнүң база оон-даа өске чугула чүүлдерниң дугайында сайгарып чугаалажырынга чылдагаан база болур дээрзин ол айыткан.

Сөөлгү тывылган оол Аяс Салчак «Салгал» деп уругларның

хөй-ниини организациязы туп турган.

Белек Оюн школа ч культура сайыды болбуш зыгааржыларга база дү турган. Ооң эки Бор Хертек чуруттунарныга ы гаш хостуг хурешче ба ган. Багай-оол Самыя нуң салым-чаааныг уруг бирээзи болуп, кикбокс циязынче барып, «Пол аныак өңнүү» деп бөлүк турган. Хөндергейниң ко лыг школа-интернадыны зидикчизи Мөңгүн-Хере Салдың сонургалы хөй боорда, хостуг хуреш болгаш даараныр бөлү улуг сонургал-биле ба ган. Мугур-Аксының № 1 зының доозукчузу Буян бот-тывынгыр уран чүүлд кейлиг киржикчизи деп, и лирлер. Ол кожуунуң бажыңының ыры-хөгжүм блиниң кежигүнү турган.

Gov.tuv

ЧОНГА ДЫҢНАДЫГНЫ – ЧОГУУР ДЕННЕЛГЕ

Чурттакчы чонга чарлап дыңнадышкын системанын 2013 чылда үндезини-биле чаартыр сорулганы Тываның Баштыңы салган.

Онза байдалдың айылы тур-
гунуп келгенде, ооң чоогунда
ур кижилерге ол дугайын,
байдалдар дугайында ме-
ерин, бодун канчаар алды-
нын дүрүмнерин болгаш
аланырының аргаларын чар-

Чарлап дыңнадышкынның
комплексиг системанын тургуза-
ры Тывага база улуг уjur-дузалыг,
чүге дээрге регионунуң девискээ-
ри чер шимчээшкинине озал-
дыг чер болуп турар, оон аңгыда
үер-чайык, өрт-халап айылы база
бар, чамдык чурттакчылыг черлер
ырак болгаш чедери берге база
болуп турар.

Амгы үеде республикада тур-
густунган чарлап дыңнадышкын-

дозуп алгаш, бодунуң медээзин
берип болур. «Тывасвязинформ»
ААН-ның радиорелелиг станция-
лары тургустунган 13 районнар
төптеринге болгаш Ак-Довурак хо-
орайга «Россия 1» телеканалды
дозуп ал болур.

Алдынып турар бо хемчеглер
ам-даа чедишпейн турар дээрзин
амыдырал бадыйткап турар. Харыл-
заа каналдары кидин түлүк ажыл-
дап турар үеде дыңнадыг чедери
болдунмайн баар таварылгалар
бар. Кыска сөзүглелдиг дыңнадыг-
лар дыңнакчыларга 20 минутадан
болгаш оон-даа хөй үеде чедип
турарын хыналда көргүскен. Онза
байдалдар дугайында медээни чоң-
га чедирерин чүгле «Тывасвязи-
нформ» ААН-ның радиорелелиг
станциялары бар черлерге чедирер
аргалыг. Телевидение медээзин
Спутниктен дорт ал турар черлерде
ындыг арга чок.

Россияның Президентизинин
Чарлыын күүседир сорулга-би-
ле Тыва Республиканың Баштыңы
Шолбан Кара-оолдун айтышкы-
нын езугаар ведомстволар аразы-
ның ажылчын бөлүү тургустунган,
ооң кол сорулгазы – чонга чарлап
дыңнадышкын чедиреринин сис-
темазын үндезини-биле чаартып
кылыры. Ол бөлүктү Чазак Дарга-
зының оралакчызы Виталий Барты-
на-Сады удуртуп турар. Онза бай-
далдарның айылы тургустунганда
чурттакчы чонга чарлап дыңнады-
рының комплексиг системазын
тургузарының талазы-биле хемчег-
леринин планын бадылаан.

**Чарлап дыңнадышкынның комплекс-
тиг системазын тургузары Тывага улуг
ужур-дузалыг, чүге дээрге ооң девискээри
чер шимчээшкинине озалдыг, чамдык
чурттакчылыг черлер ырак болгаш чедери
берге база болуп турар.**

дыңнадырын хандыраар тала-
ле комплексиг системаны
чылдың январь 1-ге чедир
арын 2012 чылдың ноябрь
Россияның Президентизинин
ын езугаар РФ-тин Чазактанга
н. Ындыг дыңнадышкынның
деннелдерге: федералдыг,
нар аразының, регионнар-
бъектилеринин деннелдерин-
узар. Ол ышкаш чонга чар-
надышкынның амгы үениң
настыг технологияларын,
энуг болгаш парлалга
рин ажылгаар.

ның байдалы бүгү чонну хаара
тударының аргазын бербейн турар.
ХК болгаш ОБ агентилелиндин дың-
натканын езугаар алырга, 2006
болгаш 2007 чылдарда федерал-
дыг бюджеттен тускайлаан акша-
хөреңгинин күсели-биле республи-
каның сес кожууннарынга, а ол
ышкаш Кызыл болгаш Ак-Довурак
хоорайларга радиоканалдар дам-
чыштыр чарлап дыңнадышкын
системазын тургустунган. Ол ышкаш
Кызылга болгаш Каа-Хем суур-
га төп дөрт телевидение каналын
болгаш «Автордио» станцияны

Көдээ ажыл-агыйында

ЧОННУҢ АЙТЫРЫ – ЧАСКЫ ТАРЫЛГА

Тываның Чазактанга март
е болган селектор хурал-
аскы хову ажылдарында
ткелдин чорудуун чугаа-
кан.

из ажыл-агый болгаш аш-
баазырадылганының сайы-
ойлов Монгуштуң илеткээ-
2013 чылда тараажылар
шөлүн ниитизи-биле 36
арга чедир улгаттырар со-
г. Ол болза эрткен чылдың
нден 18 хуу улуг бооп ту-
наа культураларын 25 муң,
инге 6,8 муң, ногаа аймаан-
жаза картофельди 3,7 муң
черлерге тус-тузунда та-

чылда республикада
ажыл-агый культураларын

Бо чылын агрономнарның би-
лиин бедидеринче шыңгы кич-
чээгей салдынып турар болгаш
бо талазы-биле өөредилге-семи-
нар болган. База ол ышкаш зона
аайы-биле семинарлар база эртип
турар. Аңаа чидиг айтырыгларны
сайгарбышаан, Тываның Баштыңы
Шолбан Кара-оол ТР-нің көдээ
ажыл-агый сайыдының илеткелин-
ге хамаарыштыр санал-оналын
берип тура, мынча дээн: «Бүгү
сорулгаларны салып тура, олар-
ның түңнелин чедип алыр уjurлуг
бис. Көдээ ажыл-агый яамызы,
кожууннар чагыргалары ботта-
рының ажылын канчаар эгидип
алырын – күзүн кайы хире дүжүт
ажаап алырын амдыгааштан бода-
ныр уjurлуг». Республика Башты-

Инюткиннин болгаш Тюлюштуң
арат-фермер ажыл-агыйлары база
Би-Хемнің өске-даа тараажыла-
ры белеткенип турар. Кожуунуң
ийи ажыл-агыйында күзүн тарыыр
тараа үрезинин чашкан. Бо чылын
тарылга шөлүнүн ниити хемчээли
4,1 муң га четкен.

Таңды кожуунуң чагырга дар-
газы Игорь Мельниченкоң дың-
натканы-биле, ында тараа шөлүнүн
длиндээ 500 га чедир улгадыр
(4150 га). Тараа культураларының
чартык кезинин сугаттыг шөлдерге
тарыыр сорулгалыг. Кожуунда 2800
га аңдарып куруктурган чер бар.

Каа-Хем кожуунда чагырга
даргазы Виталий Чаж-оолдун бер-
ген медээзи-биле алырга, тараа
культуралары-биле шыпынар шөл
1689 га, ыңчал кээрде 8 хууга ул-
гаткан. Ногаа аймаанга 370 ганы
аңгылаан, ол болза 2012 чылдың-
га деңизге, 20 хууга өскен. Са-
гындырып каалы, 2012 чылда
Тывага 20 346 гектар чер тараа та-
раан, улуг кандашкынның түң-
нелинде 6085,7 ганы үндүр бижири
ужурга таварышкан. Берге байдал-
дарда ховужулар 12,4 муң тонна
тарааны, оларның иштинде 5,1 муң
тонна кызыл-тасты, 1,7 муң тонна
арбайны, 5,6 муң тонна суланы
ажаап ал шыдааннар. Республика-
да дүжүктүрүүнүң ортумак деңгели
8,9 ц/га бооп турар. 2012 чылда
Каа-Хем биле Сүт-Хөл кожууннар
10,5 га болгаш 10,9 га дүжүктүрү-
биле тергин эки көргүзүлгелериг
болган. Каа-Хем кожуунуң ажыл-
агыйларында 1,4 муң тонна тараа-
ны дээрбелеп тырткан. Сүт-Хөлге
эң-не дүжүктүр чыл болган – 2
муң 929 тонна дүжүттү ажаап ал-
ган. Аңаа шыгы улуг, чаастыг чай
болганындан тарааның дүжүдүн
долузу-биле ажаап алган: 3120 га
тарылга шөлүндөн чүгле 180-нин
үндүр бижээн.

ТР-нің албан-езуунуң
сайтызындан.

**Бүгү сорулгаларны салып тура, олар-
ның түңнелин чедип алыр уjurлуг бис.
Көдээ ажыл-агый яамызы, кожууннар
чагыргалары боттарының ажылын кан-
чаар эгидип алырын – күзүн кайы хире
дүжүт ажаап алырын амдыгааштан бо-
даныр уjurлуг.**

нга чүгле 26 муң га шөл
ып турган болза, 2012
арылга шөлү 2,8 муң га
болгаш шупту катый-хаа-
муң га четкен. Шупту ко-
за тарылга шөлдерин
ар аргазы бар болганда,
ылдыгларның салдынган
ин чедип алыры чигзиниг
зар-бойдустуң яңы-бүрү
ындан хамаарышпазы-
кол сорулга – сугаттыг
хөй тарылганы кылыры,
рде үрезиннер тып алы-
3 муң тонна үрезин хе-
турар), тарылга үезинде
ларга кывар-чаар чүүл-
аш көдээ ажыл-агый тех-
иң септелге белеткелинин
а айтырыгларны шиитпир-

ының саналы-биле, көдээ ажыл-
агыйының бүдүрүлге черлери
көскү деткимчени алырынга чедир
ведомство болгаш муниципалитет-
тер боттарының ажылдарын чогуур
деңгелге тургуспайн турар. Рес-
публиканың Саң-хөө яамызынга
часкы хову ажылдарынга көрдүн-
ген акша-хөреңгини онза хайгаа-
ралга алырын дааскан. Хуралдың
удур-дедир харылзаазынга Тыва-
ның шупту муниципалитеттеринин
баштыңнары киришкен. Тарылга-
га белеткелин чер ажыл-агыйлыг
Каа-Хем, Таңды, Би-Хем, Сүт-Хөл
кожууннарның удуртукчулары дың-
натканнар.

Би-Хем кожуун чагырга дар-
газы Михаил Иусовтуң дыңна-
дыындан алырга, тарылгага «Ту-
ранское» КХН, «Колос» КААК,

Чырык дээш өре

Республиканың Баштыңы
Шолбан Кара-оол «Сибирь-
ның РАЧК» ажык акционер-
лиг нитилелдин чингине
директору Константин Пету-
хов-биле уjurашкан.

Хову-Аксынга болган озал-
ондактың уржуунда компанияның
четкизинде «Тывэнергосбыт» ажык
акционерлиг нитилелге чарлаан
онза байдал режимин соксатканы-
биле холбаштыр Тывада келгенин
К.Петухов дыңнаткан.

— Озал-ондак үезинде Хову-
Аксын электри энергиязы-биле
доктаамал хандырып, кыштың чык-
кылама соогунда мурунуку одуругга
шыдамыккай ажылдап турган ки-
жилерни шаңнал-мактап турдуvus
— деп, ол чугаалаан.

Тывага болгаш компанияга кон-
чуг чугула айтырыгларны Шолбан
Кара-оол биле Константин Петухов
Чазакка уjurажышкын үезинде
сайгарып чугаалашкан. Чидиг айты-
рыгларның бирээзи республиканың

чурттакчы чонунуң электри энер-
гиязы дээш өрези болган. Чоннуң
өрезин эвээжедир, ону доктаамал
төлээрин чедип алыр дээш ал чо-
рудуп турар хемчеглер дугайында
аалчыга дыңнаткаш, республика-
ның энергетика бүдүрүлгелеринин
ажылы тус черниң эрге-чагырга-
зының кичээнгейинде доктаамал
турар деп, Шолбан Кара-оол бүзү-
реткен.

Уjurажышкын үезинде
көдүрүлген айтырыгларны дээш-
тиг шиитпирлээр талазы-биле
хемчеглерни дарый ал чорударын
республиканың үлетпүр болгаш
энергетика сайыды Роман Кажин-
оолга Чазак Баштыңы даандырган.

Интернет таварыштыр – хоойлужудулгаже

«Хоойлужудулгага эге-
лээшкини боттандыраарының
чурумунуң дугайында» тус
чер хоойлузуңга Интернетти
хамаатыларның хоойлужу-
дулгага эгелээшкини боттан-
дырып чорудар конститутуг
эргезинин аргаларының би-
рээзи кылдыр эдилге ки-
рерин Тываның Баштыңы
Шолбан Кара-оолдун даалга-
зы-биле Чазак саналдаан.

Парламентке кириген теле-
вилелде Интернетти чоннуң хоой-
лужудулгага дорт кижиринин
аргазы кылдыр амдызында
көрбээн-даа болза, республика-
ны удуртуп-башкарынга улустуң
киржилгезин сайзырадырынга
магадылал кылдыр санал турар.
Интернеттин салдарын канчаар
ажылгаарын хоойлу-дүрүм акты-
ларынга чигези-биле тодаргайлат-

тыңган боор уjurлуг. Хоойлуга
эдилгелер төлөвилелин парламент
чон-биле Интернет таварыштыр
сайгарып, санал чүү хире дет-
кишкин алырын депутаттар билеп
алыксаар чадавас — деп Тываның
Юстиция яамызының ажылдакчы-
ларының бодалы ындыг.

Чоннуң хоойлужудулгага дорт
киржир эргези республиканың
хоойлу-дүрүмүнде 2004 чылда-ла
быжыглаттыңан-даа болза, херек
кырынга ол амга чедир боттанмаан
деп, Тыва Республиканың Юсти-
ция яамызы дыңнадып турар. Чүге
дээрге ону боттандыраарының не-
гелделери кончуг кандай болгаш
аар. Ыңчангаш Интернет таварыш-
тыр хоойлужудулгага киржилге
чоннуң калбак деткимчезин алза
хөңнү. Ол берге болгаш нарын
чүүл дээрзин утпаза чогуур.

Спорт

Чайынналчак тиелелге

Москвага 2013 чылдың
март 9-10 хуннеринде Рос-
сияның Н.И.Пирогов аттыг
эртем-шинчилел медицина
университединин спорт ком-
плекзинге 22 харга чедир
назылыг аныктар болгаш
улуг улус аразынга сумога
Россияның XVI чемпионаты
болуп эрткен.

Аңаа Тываның мөгелери тер-
гинин түңнелдерни көргүзүп, 4 ал-
дын, 1 мөңгүн база 1 хүлер ме-
далядары чаалап алган дээрзин
Москвада Тыва Республиканың
бүрүн эргелиг төлээ чери дыңнат-
кан.

18 хардан 22 харга чедир на-
зылыг аныктарның аразындан
60 килге чедир деңзиге 1-ги че-
рге Начын Донгак, 85 килге чедир
1-ги черге Айдың Монгуш база
115 килге чедир деңзиге 3-кү че-

ге Найдан Ооржак олар төлөп-
тиг болган. А улуг улус аразында 85
килге чедир деңзиге 1-ги черни
Андрей Монгуш, 3-кү черни Күзечи
Куулар, 100 килге чедир 2-ги че-
рни Арзылаң мөге Сайын-Белек Тю-
люш, 115 килге чедир 1-ги черни
база Арзылаң мөге Эрес Кара-Сал
олар тус-тузунда алган.

Чемпионаттын түңнелдери-би-
ле Андрей Монгуш биле Арзылаң
мөге Эрес Кара-Сал Варшаваже
апрель 18-тен 22-ге чедир болуп
Европа чемпионатында айттанып-
тарлар. Тренерлери сумо хүреш
талазы-биле Россияның алдарлыг
спорт мастери, алдарлыг тренер,
Тываның Начын мөгези Каң-Демир
Каң-оолович Куулар база сумо хү-
реш талазы-биле делегей чергелиг
судья Адар Начын-оолович Куу-
лар.

Чазак телеграммасы

Кайгамчык кижиге болгаш тергин эки башкы Регина Рафаиловна Бег-
зинин мөчээзи-биле холбаштыр ханы кажыыдалымны ооң өөнүн ээзи
Доруг-оол Алдын-ооловичиге, төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге,
кады ажылдап чорааны эш-өөрүнге илгерилеп тур мен.

Бо чогадыкчы кижиге бодунуң бүгү амыдыралын, бодунуң арга-күжүн
болгаш билгилерин тыва школачыларның элээн хөй салгалдарын кижиге
зидеринге бараалгадып келген, оларның дыка хөй чүглге эки кижилер
эвес, Тываның чогадыкчы интеллигенциязының көскү төлээлери апаргы-
лааннар. Тыва Республиканың культуразын болгаш эртемин сайзырады-
рынга ооң кириген салышкынын үнелээр сөстөр тывылбас.

Регина Рафаиловнаның дугайында чырыткылыг тураскаал ооң
өөрүнүн болгаш өөреникчилеринин, ону билир болгаш аңаа ынак кижиге
леринин сагыш-сеткилинге кезээ мөңгедэ артар болзун.

Бо берге үеде туруштуг болурун ооң төрөл болгаш чоок кижилеринге
күзеп, аар чидиргини силерниң-биле кады үлежип тур мен.

Күрүне Думазының депутаты Л.К.ШОЙГУ.

Улуг-Хем кожуун

УДУРТУКЧУЛАР МӨӨРЕЙЛЕШКЕН

Улуг-Хем кожуунда херээженнер чөвүлелиниң ажылы көскүзү-биле идепкейжи турарын чурттакчы чон-даа эскерип, өөрүп турар.

Бо чылдың январь төнчүзүнде кожууннуң херээженнер чөвүлелиниң даргазында ХБАБ килдизиниң удуртукчу Эмилия Маскырны томуйлаан соонда, аныяк удуртукчу шимченгир, саягы-тывынгыры-биле ажылдап эгелзэн. Кожуунуң херээжен чону, идепкейжи эш-өөрү база ону деткип турар.

Февраль төнчүзүнде ийи хүн улаштыр Шагаан-Арыгга херээженнер спартакиадазы болуп эрткен. «XXI чүс чылдың херээжени» деп мөөрей хөй иелерни, келиннерни чыып, улуг сонургалды болдурган. «Россияның херээженнер эвилели» деп хөй-ниити организациязының Тывада салбырының организастап турар мөөрейлериниң 1-ги чадазы кожууннарга болур дээрзин мөөрейниң негелдезинде тодоргайлаан. Ынчангаш удуртукчу 9 херээжен социал төлөвилелдерин камгалап, уран салым-чаянын, хөй-ниити ажылын удуртурунун чажыттарын үлежип мөөрейлешкен.

Түннелинде дээди шаңналды Шагаан-Арыгның № 1 ортумак школазының башкызы Аржаана Викторовна Доспан чаалап алган. Башкы беш ажы-төлүн өстүрүп, кижизипишаан, төрзөн сууру Арыг-Бажында хөй-ниити ажылын удуртуп турар. Хөгжүм чогаадыр бот-тывынгыр композитор, шүлүкчү салым-чаянын болгаш, ол республика чергелиг мөөрейлерге кожуунуң адын камгалап кирижи чаңыл болган. 1-ги черниң лауреады атты кожуун эмнелгезиниң херээженнер чөвүлелиниң даргазы Саяна Шир-ооловна Чүлдүм ээлзэн. Кыңгырткайнып турар чараш үнү, сценага алдынып билири-

Дээди шаңнал алган
А.В.Доспан.

овна Дамбий чаалап алган.

Мөөрейде шупту албан черлериниң херээженнер чөвүлелдериниң удуртукчуларын хаара тутканы улуг сонургалды болдуруп, көрүкчүлөр зал долу чыылган. Башкарыкчылары — кожуун чагыргазының даргазының оралакчызы Владимир Ондар биле адвокат Диана Лаа-Есипова. Олар хүлээлгезин чедишкенин күүсеткен. Журиниң харысалгалыг ажылын

Удуртукчу 9 херээжен социал төлөвилелдерин камгалап, уран салым-чаянын, хөй-ниити ажылын удуртурунун чажыттарын үлежип мөөрейлешкен. Түннелинде дээди шаңналды Шагаан-Арыгның № 1 ортумак школазының башкызы Аржаана Викторовна Доспан чаалап алган.

биле ол өскелерден онза ылгалып келген. 2-ги чергениң лауреады атты кожуунуң библиотека четкизиниң херээженнер чөвүлелиниң даргазы Саяна Александровна Дамбай-оол чедип алган. 3-кү чергенинде — кожуунда өг-бүлө болгаш не-чашка дуза чедирер төптүн херээженнер чөвүлелиниң даргазы Чинчи Биче-Далаевна Ооржак. Социал хамчыктарга удур көскү ажылдарны чорударына чон-биле сырый харылзаалың ол бадыткап шыдаан. «Көрүкчүнү сонургалы» база «Эң не шевер удуртукчу» деп номинацияларга тилекчилер «Бура» рыногунуң херээженнер чөвүлелиниң кежигүнү Сайлыкмаа Оттук-ооловна Серен-Доржу тилекчи болган. Ол бодунуң даараан тыва хептериниң көргүзүүн организастаан. № 3 үндүрүг инспекциязындан Айлаңмаа Викторовна Байыр-оол; «Ручеек» уруглар сadyның херээженнер чөвүлелиниң даргазы Азиана Викторовна Ооржак олар база тускай номинацияны тилекчилери болган. «Көдээ черниң идепкейжизи» атты Хайыракан суурдан Галина Маадыр-оол-

база демдеглес аргажок. Шагаан-Арыг хоорайның чагырга даргазы Виталий Викторович Серге удурткан жоори кежигүннери шупту эр кижилер: өөредилге эргелелиниң даргазы Владимир Дамдын, улуг эмчи Рустам Чүдек-оол, Хайыраканда кырганнар интернадының директору Радий Баз-оол, Чонну ажылче хаара тудар төптүн директору Вячеслав Макал-оол — олар шыңгы негелделиг көрүш-биле чөптүг шийткенин үндүрүп, тилекчилерни илереткенге көрүкчүлөр таарзынган.

Кожуунуң херээженнер чөвүлелиниң баштаар чериниң даргазы Э.А.Маскыр идепкейлиг киришкен херээжен чонга четтиргенин илередип, түнел сөстү ал тура, моон сонгаар-даа солун хемчеглер уламчылаар дээрзин аазаан. Оон аңгыда амыдыралдың берге байдалдарына таварышкан херээжен чонга боттук дуза чедирер талазы-биле ажылды күштелдирерин, идепкейни улам бедидеринче чонун кыйгырган.

Светлана БАЛЧЫР.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Ажыл-ижи — ооң сонургалында

Кандыг-даа ажыл-агыйның эки түнелдери, чедишкени ооң удуртукчу даргазындан кончуг хамааржыр. Ындыгларның бирээзинге «Баян-Кол» күрүнениң унитарлыг биче бүдүрүлгезиниң даргазы Елена Сарыг-ооловна Күжүгет хамааржыр.

Бистиң ынчангы «Х Улуг Хурал» совхозу Тываның кончуг бай совхозтарының бирээзи турду. Үениң байдалы бергедээнинден хамык бай колхоз, совхозтар дүжүп, мал бажының саны эвээжээн турган. Ол берге үелер — ам бистиң артывыста, а совхозувус күрүнениң унитарлыг биче бүдүрүлгези кылдыр эде адаттынган. Ооң даргазы Елена Сарыг-ооловна бүдүрүлгениң ажыл-ижин бодунуң ажы-төлүнге дег бедик харысалгага ал, ооң малының бажын өрү көдүрер дээш көдээ ажыл-агый техникасын септээш, немей садып, ажыл-агыйке улуг кичээнгейни салып чоруур.

Амгы үеде «Баян-Колда» шупту чеди кодан шээр мал, бир кодан чылгы мал, бир кодан төве бар. Эрткен чылгы чай чеже-даа кааңнашкынныг болган болза, кыштаглаашкынга бүдүрүлгө эки белеткенген. Тараа культураларындан кызыл-тастың, арбайның эки дүжүдүн ал, суланың ортумак дүжүдүн ажааган.

«Баян-Кол» бүдүрүлгезинде

8 трактор, 6 чүк машиназы, бир комбайн болгаш өске-даа мал чеми белеткээриниң техниказы ажылдап турар. Күскү сиген ажаалдазынга механизаторлар кончуг идепкейлиг киришкен. Оларга Алдын-оол Бабыкай, Салим Бабыкай, Эртине Баданай, Сергей Докуй, Макар Түлүш, Чойган, Роман адашкылар, Омак Баданай болгаш өскелер-даа хамааржыр. Механизаторлар аразындан арга-дуржулгалыг хоочун ажылдакчы, Тыва Республиканың алдарлыг механизатору Алдын-оол Байкараевич Бабыкай аныяк ажылдакчыларга үлегер-чикжээн көргүзүп, дүжүт ажаалдазынга улуг үлүг-хууун кириген.

Амгы үеде «Баян-Кол» бүдүрүлгезиниң улуг кичээнгейи малчыннар кыштаглаашкыннычче угланган. Малчыннар коданнарының кажээ-хораазы эки септеттинген. Суг, дус айтырылгында улуг бергедээшкенин чок база мал чеми чедишпейн турар коданнарда сиген, сула немей дүжүртүнген. Эрткен кыжын малдың чаш төлүн камгалап алырынга шээр мал коданнарының чамдызы чүс хуу ажыр алган. Оларга кайызы-даа Тыва Республиканың алдарлыг малчыннары Михаил Байкараевич Бабыкай биле Михаил Байкараевич Дагаажык хамааржыр. Оон аңгыда аныяк төвечи Хүлер Сенди 6 баш төрүүр эңгинден (кыс төве) 6 бода-

Көдээ ажыл-агыйы

ганны онча-менди камгалап алыр. Мал аарыгларына улуг рудар тарылгаларны мал, эи Галина Чалзып-оол мал, үе-шаанда үргүлчү чорудулар. Бүдүрүлгениң удуртукчу газы Елена Сарыг-ооловна бажыңыга кирип, аяк-шайыпишаан, суурнуң көдээ ажыл талазы-биле амыдыралының ийнда чугаалаштым.

Ажылынга харысалга бердинген, кызымак, аныяк тукчунуң келир үеде сорутараа болгаш картошка ташелдерни чемишчидип бозыраткаш, оон ам-даа хөй дүжүттү алыр. Оон аңгыда суг чөлдерни шын ажылдап, үелер чеже-даа кааңнаашкын болур болза, мал чегин артык дым кылдыр белеткээш, мал бажының санын өстүрер. Оон абыр чазын бүдүрүлгеге элчю сааның герефорд инектерин алыр база эйттен кылган азы бүдүрер бичии цех ажыдар салгалыг.

Удуртукчу кижин бодунунунда салган сорулгазын туртуп биле чедип алыр. Елена Сарыг-оовнаның ажыл-ижи чайгаар дээрзинге суурнуң чурттакчы бүзүрөп турар бис.

Клара НАЙ

Кызыл кожуун, Баян-Кол

Эрзин кожууннуң шаңналы дээш

Хол бөмбүүн республикага сайзырадыры-биле аныяктар база хоочуннар аразында маргылдааларны ай санында эрттирер дугайында доктаалды эрткен чылдың декабрь айда хол бөмбүүнүн федерациязы хүлээп алган. Ооң кол сорулгазы — ай санында бир маргылдааны чогуур деңгелге эрттирери болган.

Бо мындыг чаа эгелзешкени Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) даргазы Каң-оол Даваа, «Чаңгыс демниг Россия» партиязының чонну хүлээп алыр салбырының даргазы, депутат Онер Ондар, Республиканың хол бөмбүүнүн федерация президентизи, депутат Андрей Көк, Сүбедей спорт ордузунуң даргазы,

чуг чараш бир дугаар маргылдааны эрттирген.

Эр улустуң 16 командазы, херээжен ойнакчыларның 14 командазы күжүн шенеп ойнаан соонда шыырактары илереп, шаңналдыг черлерни дараазында командалар үлешкен. Хоочун эр ойнакчылар аразында кымга-даа уттурбайн, Эрзинниң демниг командазы бирги черни алган. Ийги черни — Сүт-Хөлдүн, үшкү черни Улуг-Хемниң командалары үлешкен. Херээжен командалардан бирги черни Тываның күрүнө университетиниң шыырак башкыларындан тургустунган командалары алган, ийги черни — Саян командазы, үшкү черни «Чаңгыс демниг Россия» партиязының бирги командазы ээлзэннер. Эрзин кожуунуң чагы-

Айлаана Уварова (ТываКУ) Сүт-Хөлдөн Якир Ондарны, камгалакчылар» дээш «Чемниг Россия» партиядан Андрей Кылгыдайны база Улуг-Хем Омак Даржайны онзалал дөллзэн.

Бирги черни алган Эрзин база ТКУ-нуң командалары 20 муң рубль, тускай кубок, дипломнар-биле шаңна. Ийги черни алган Сүт-Хөл Саян командалары 15 муң рубль, дипломнар, медальдар-биле шаңна. Үшкү черни алган Улуг-Хем биле «Чаңгыс демниг Россия» партиязының командалары 10 рубль, дипломнар, медальдар биле шаңнаан. Шаңнал-макта доостурга хол бөмбүүнүн тал биле федерацияның президе

Маргылдаа үезинде.

депутат Радислав Наважал ТР-ниң Аныяктар херектери болгаш спорт яамызы-биле бир демниг боттандырып эгелзэни ол.

Март 9-10 хүннеринде Сүбедей спорт ордузунга Эрзин кожуунуң чагырыкчызы Роман Шинин баштаан кожуунуң төлээлери, демниг сааскан төве тудар дээн ышкаш, деткикчилериниң дузазы-биле кон-

рыкчызы Роман Шинин дараазында шийткекчилерге, ойнакчыларга, командаларга тускай шаңналдар тывыскаан. «Эң эки шийткекчи» дээш ТКУ-нуң хоочун башкызы Араана Делеги, «Эки ойнакчы» дээш Саян командазының ойнакчызы Саяна Монгушту, Эрзин команданың ойнакчызы Саян Кылгыдайны, «Эки көдүрүкчү» дээш

зи Андрей Көк Эрзин кожуунуң чагыргазына өөрүп четтирер илереткеш, дараазында аныяк аныяктар болгаш хоочун аразында маргылдааны Барыс Хемчик кожуунуң чагыргазы Дөгээ командазының удуртукчу хүлээнип алган деп чарлаан.

Алексей ЧАМБАЛ

Авторнуң тырттырган чуруу.

Социал адырда

ТЫВЫЗЫКСЫГ ХООЧУННАР

хоорайда барык 20 дургузунда «60 хардан оочуннар клубу бодунун чедикшикниг чоар. Бо үениң иштинде эпиг-найыралдыг, и-сеткилдиг ажилдап, ынга чоок болу бергелес аргажок. Клубагынгына, бурунгаар инге республиканың

бисти улуг өөрүшкү-биле хүлээп алган. Чадаанажылар сураглыг, билдингир тыва ырыларны деңге ырлажып, хей-ады көдүрлүп, сагыш-сеткилинден хөглээннер. «Урянхай» бөлүүнүн артистеринин удурткучулары, республиканың сураглыг композиторлары, культура ажилдакчылары Данзын Кертик-оол биле Виктор Мортай-оолдун концерттин программа-

Хемчим», «Чашпы хемим» деп ырыларны Бавуу Монгуш аяныг күүседип бадрыптарга, оон тааланчыг үнү залды дола бээр. Черле ынчаш клубта кижжи бүрүзү талантылыг: Зоя Тас-Эникова — испан, кубин танцыларның күүседикчизи, Анатолий Доржу болгаш Михаил Лисовский гитарага аажок ойнаар. Хоочуннар аразында башкылар колдаан болганда, аяныг номчулгалар бо-ла болур.

Клубтун удурткучузу — хөй чылдарда башкылап, школа директорлап чораан төөгү башкызы Көк-Кыс Оюнова. Оон организакчы, уран талантызының ачызында клубуус бурунгаар улам хөгжүп олурар. Клубтун кежигүннеринин эң аныя — 57 харлыг Мая Оюнова, ол удуртур айтырыглар талазы-биле оралакчы, бүгү назыда культура шугумунга ажилдап келген. Эң улуг назылы — 88 харлыг Мария Давыдовна Шалаева, ол сценадан ам-даа дүшпээн, чикчагай хевээр. Удуртур даргавыстың оралакчызы Татьяна Дамбаева Доржу — дээди чаданың орус дыл, литература башкызы.

Клубтун политинформатору болуп, Сүт-Хөл кожуундан Чалчык Аралдүүевич Ондар ажилдап турар. Ол — партия ажилдакчызы, аажок орлан-сергек хоочун. Клубтун хоочуннарын эмчи ажилдакчылары доктаамал хынал, дузаны чедирип турар. Бо клубта кижжи бүрүзү кадыкшылы дээш туржуп турар. Чүге дээрге шупту улуг назылыг улус болганыыста, кадыкшыл байдалывыстың деңгелин билип-ле тур боор силер. Клубуустун ачызында сагыш-сеткиливис омак-сергек, бедик тура-сорукутг чурттал чору бис.

Улуг-түрк чогаалчы Омар Хаям мынчаар чугаалаан:

«Тыныш ышкаш кыска чуртталгаңарны камнаңар, бис бо делегейниң азы өртемчейниң түр аалчылары-дыр бис. Кажандаа хорадап, өскелерге багай чаңнаваңар! Бодун база туттун, кижилерже кезээде хүлүмзүрүп чор!».

Анзатмаа МОНГУШ,
хоочун башкы.

Сактышкын

АМЫДЫРАЛЧЕ БАЗЫМ

п. Алдан-Маадыр 8 ынга пионервожатый ал эгелзэн мен. Школа Дондуп Мажы-оол турган. Мени, аныяк лектив чылыг-чымчак ын амга чедир утпайн Хоочун башкылар: иковна, Александра, Бора Бойбуевна, р-даа арга-сүмезин дузаны көргүскен. путевка-биле ажил-боорумга, комсомол ажилымны үргүлчү н.

юрайже вожатыйлар барып, 1 ай хуусаа тала-биле өөредирер ажилын 5 марш-дуп турган мен. Друнның кежигүнүнге 15 урар. Аңаа колдуун эки өөредилгелиг, үлегерлиг өөреник турган. Дружина соазы — Ирина Делегакчызы Валентина турган. Олар — шкы колледжизинде эки өөренип, хөй-

ниити ажилынга ак сеткилдиг киржип чораан пионерлерим ам ат-алдарлыг башкылар болуп ажилдап чоруурунга өөрүп чоруур мен. Школавыс өөредилге, чурум талазы-биле районга көскү черни ээлеп турган. Ол үеде школавыс суурнун артыы талазы, хавак кыры черге турган, а интернадывыс — база школа чанынга. Интернатка чурттал турган эге класс өөреникчилерин айт ажаакчызы Бүрзе Ондар кышкы үеде аъттыг шанакка чоорганнар-биле шуглап алгаш, аалдарынга чедиргеш, оон уткуп ап турган. А улуг класс өөреникчилери, чеже-даа ырак болза, кичээл черле үспес, озалдавас. Ол үениң өөреникчилеринин тура-сорукутун кайгаардыр мен.

1966 чылдан эгелеп Түмен-Баир Арын-оолович Ооржак школа директорлай берген. Амгы үеде ол — алдарлыг башкы. Түмен-Баир Арын-оолович-биле хөй чылдар дургузунда ажилдадым. Коллектив найыралдыг, демниг. Ынчангы кады ажилдап чораан башкыларымны, эштеримни ам-даа чылы-биле сактып чоруур мен. Эге школаның, ортун школа-

ның башкылары, ажилчыннары, поварлары, интернат башкылары, кижизидикчилери дээш, шупту ажилынга бердинген болгаш харысалгалыг турганындан школа-га-даа, интернатка-даа сагылга-чурум бирги черге турган.

Интернатка Сендин Ыйык-пановна Ондар дээр кижизидикчи башкы турган. Ол аажок шеве. Аргыыр бөлүмге сырткы хаптарың, эжик пөстөрүн «шокарлардыр» башкы.

Интернат эргелекчилеп, узаткан хүн башкызы, социал педагог башкы болуп, Алдан-Маадыр ортумак школазынга 40 чылдар дургузунда арыг угааным, шынчы сеткилим-биле ажилдадым.

Школамга ажилдааш-даа, Женсовет даргалааш-даа, Шыдаар-ла шаам-биле Шынал эки ажилдаан мен.

Алдан-Маадыр школазынга өөренип тургаш, мээң-биле кады 10-гу классты, училищени кады дооскан эштерим амга чедир башкылап чоруурлар.

Чылбак МОНГУШ,
хоочун башкы.

*Сүт-Хөл кожуун,
Алдан-Маадыр суур.*

Чылдар болгаш кижилер

СУВАНДИИЛЕР — ЧОРГААРАЛЫВЫС

Бистиң кожуунунун муң малдыг малчыны Байыр Максимович Сувандиини Эрзин, Тес-Хемде танывас, билбес кижжи-даа чок. Оон хар-назыны кижжи ортузу четпээн. Байыр Максимович ортумак дурт-сынныг, мөге-шырак мага-бот-тут, кезээде бодамчалыг шырайлыг, топтут көрүштүг, чон-биле эвилең-ээлдек кылдыр бодун алдынып чоруур. Оон азыраан малы кодан-коданы-биле Тес хемниң ол чарыын ээлеп чыдар ачылыг Агар даан шыва ап, хостуг чатты берген, чүм харны казып, ойдун ойт-тап чоруурлар.

Хөй мал чаңгыс черге күш албас деп чүүлү билер болгаш, хоочун малчын шээр малын элзэн каш коданнарга чарып алган. Оон малын сумунун аныяк өг-бүлелери ажаап-тежээп, кадарып турарлар. Чеже кижини ажилче хаара тудуп, акша-төгерик-биле хандырып турарын кым санаан боор.

Дыштаныр хүнү ажылгап, клазымын өөреникчилери-биле малчынның бир коданының кажак көржеңин коптарып четтис. Өөреникчилеримниң алыс

ук-төөгүзүн билер, ада-ызыгуурун таныыр болгаш оларны хей-аът кирип, ада-иезинге дөмейлеп хей-адын көдүрүп турган. Кижжи сеткили чаңгыс сөстен өөрүүр, чаңгыс сөстен муңгараар дижир болгай, мээң өөреникчилеримниң ындазында туттунгуру аажок апарган ажилдап чоруп турлар. Арыг агаарга Байыр Максимович сугнуң изиг сүттүг шайын, үске быжырган чагай бооваларын өөреникчилерим чооглап, дышта-нып, ажилдап турарын көргөш, оларның мога-шылаг билбесин, омак-хөглүүн магададым.

Байыр Сувандииниң сурагжаан малчын ат-алдары шагда-ла Тыва Республикага дыргын барган. Дыка аныянда-ла муң малдыг малчыннар санынга кирген кижжи. Ол — хөй ажы-төлдүг маадыр иениң тос дугаар оглу. Өскөн-төрзөн Чыргаланды сумузуңун төлөттиг хамаатылары болуп, кады төрзөн акызы Каадыр Максимович Сувандии-биле арбын малдың ээлери эрес-кежээ малчыннар болуп ажилдап чоруурунга чону чоргаарланыр. Муңчу малчын деп

Муңчу малчын деп алдарлыг атты кезээ, олут орбас, чыдын чытпас, карак кызыл ажыл-иш-биле чедип алыр деп чүвени ук алышкылар сөс-биле эвес, а херек кырында билирлер.

черле хөглүү аажок. Ада-ызыгууру мал ажилдыг болгаш ыңдыг бе, көдзениң ажыл-агыын кылыры уругларга таныш болгаш чоок. Аалдың херзэжэн ээзи Алла Самбулаевна бисти өөрүшкү-маңайлыг хүлээп алгаш, паш долу чаглыг эът дүлген чагай мүнү-биле өөреникчилеримни хүндүледи.

Алла Самбулаевна — хөй ажы-төлдүн хүндүлүг иези. Ону чон кончут туттунгур кижжи деп чугаалажыр. Бажың-балгаттың шеве дериттингени, арыг-силини, чылыг-чыры, аштыг-чемини өгнүң херзэжэн ээзинин сагыш човангырын херечилеп турар.

Кодан девискээринде үш чуртталга бажынын туткан болду. Бир бажында Байыр Максимович өг-бүлөзи-биле олурар, а өске ийзинде кадарчы аныяк өг-бүлелер чурттал турар. Малчынның айт-хөлүнүн, машина-тергезинин, кажак-хораазының хөйүндөн ажилды кайыын, чүнү эгелеп аары безин баштайгы удаада билдинмейн турду. Байыр Максимович хамык күш-ажылдың чепсек-херекселин алгаш, бисти арыглаар ужурулг кажазыңче кириди. Чээрби шаа саныг уруглар-оолдарым идепкейлини кончут ажилдап кириптилер. Байыр Максимович бистиң-биле деңге, ажилды удуртпушаан, көржең чүдүрер машиназын башкарып кирипти.

Өдек девискээринде азыралда даваны тазараан, күжүн быжыглап немелде чем чип турар база оолдаар четкен бежен шаа шээр малын улуг малчын чай кадында сугтарып, чегерип, кажазың солуп четтигип турарын эскердивис. Ол аразында коданның ээзи хаваннарын база чегерип, аштап-арыглап турар. Б. Максимович кажакка кирип кээрге, оон иштин каткы-хөг долуп эгелээр, дыка оюн-баштак, бөдүүн сеткилдиг малчын болду. Ол уруг бүрүзүнүн

алдарлыг атты кезээ, олут орбас, чыдын чытпас, карак кызыл ажыл-иш-биле чедип алыр деп чүвени ук алышкылар сөс-биле эвес, а херек кырында билирлер. Өзүп оран аныяк-өскөн халышкыларның кижизин, ажил-ишчизин үлегер-чижек кылдыр алыр болза эки.

Байыр Максимович — сумувуска болуп эртип турар хөй-ниитичи, культура-массалыг болгаш спортчу хемчеглеринин эң идепкейлиг деткичизи. Оон холу элбек, сеткили биче, кээргээчел. Куда-дойларга, байыр-наадымнарга, өөредилгеге-даа эң-не дээди шаңналды Байыр Максимович сөңнөп чоруур. Кижжи-даа чок болган черге оон ачы-дузасы кол черни ээлеп турар. «Чону — чоорган, хөйү — хөйлең» деп, Байыр Сувандии санап чоруур. Ынчангаш ол чонун алгал-мактаар, бодунун эки чуртталгазын чонумнун ачызы-дыр дээш сеткилинден четтиргенин илередин черле утпас.

Кажавыста ажил доозулган. Изиг чемин чооглааш, Сувандиилеринин өг-бүлөзине өөреникчилерим-биле чүгле экини күзээш, суурже углаптывыс. Орук ара кодан инек кирип олур. Сувандиилеринин инзениң баштайгызы деп билдивис. Тес көвүрүүнче чоокшулап орувуста бадып орган кодан чылгы Каадыр Максимовичинин аалынче углапты. Көвүрүтү кежип ора, арыглап каан чылыг кажакка соок кышты эрттирип, анай-хураганын доруктуруп алгаш, чай дүжерге, көктүг-шыктыг Шуурмакче шак бо көвүрүг-биле каш чүзүн мал, дизип каан чинчи дег, шуужуп алгаш, чайлаглап чоруурун боданмышаан, өөреникчилеримниң кылган ажилынга сеткилим ханып, оларның ойнап-хөглөп чоруурун чаптап чорааш, суурнун чоокшулап келгенин эскербейн барган болдум.

Чечен ОНДАР.

*Тес-Хем кожуун,
Белдир-Арыг суур.*

«Шыяан ам...» — уругларга национал балет

Балет уран чүүлү ортаакы вектерде Европа чоннарының аразына тывылгаш, делегей культуразының эң көрүштүг болгаш кайгамчык хуулгаазын, чараш уран хевирлериниң бирээзи апарган. Ол эң-не баштай хөгжүм биле танцыны каттыштырган уран-чечен омур-хевирлерден сайзырап үнгөш, чоорту шижиткен көргүзүг бооп, чечен чогаалдан, уран сөстен тептинмишаан, көрүкчүге нарын бодалдарны, болушкуннары танцы-самның шимчээшкннерин дамчыштыр илередир ши бооп делгемчил келген. Балет уран чүүлүгө чечен чогаалдың, хөгжүмнүн, танцынын, шииниң уран-чечен аргалары каттыжып, делегейниң хөй янзы чоннарына очулга чок билчир тоожулалдың бир уран-чечен аргазы.

Тываның профессионал уран чүүлүнүн дугайында чугаалап тура, эң-не баштай театрны, хөгжүмнү, чурулга болгаш даш чонукчуларын, танцы-сам артистерин болгаш тыва чечен чогаалды сактып чугаалаар бис. Балеттиң ши-көргүзүү хөгжүм чогаалы болгаш танцы-самдан үндөзүн алган, ол ышкаш ырлап күүсеттинер операның ши-зи — бистиң республикада ам-даа быжыгланым турумчуваан уран чүүлүн хевирлери. Балеттиң болушкуннары хөгжүмнүн болгаш танцынын, а операның көргүзүү — маадырның ырлаан үн аянын (вокал) болгаш хөдөлүшкннерин дамчыштыр омур-хевирлерге илереп келир.

«Шыяан ам...» деп балетти сценага боттандыргаш, тоолду танцыга көргүскен — мындыг белекти 2011-12 өөредилге чылында Кызылдың Уругларның хореография школазының «Алантос» аттыг үлгерлиг ансамбли, бо школаның өөреникчилери болгаш башкылары база Кызылдың уран чүүл колледжизиниң сургуулдары тыва көрүкчүлерге сөңнээннер. Бо көргүзүг 2011 чылда база 2012 чылдың февраль айда В.Көк-оол аттыг Тываның национал хөгжүм-шии театрына ийи удаа болган.

«Шыяан ам...» деп уругларга чангыс көргүзүлгү ийи көжегелиг балет — чогаадыкчы коллективтиң үрө-түннелдиг ажылы; аңаа бодунун эртемин, арга-дуржулгазын, чогаадыкчы хей-аьдын уругларга харам чокка дамчыдып белеткээннер: ук төлөвилелдин удуртукчузу болгаш кол балетмейстери Р.Стал-оол; хореографы болгаш тургузукчулары: Ар. Оюн, С. Монгуш, Ч. Чажытмаа; композиторлары Ч. Самдан, У. Хомушку, А. Оюн, Д.Афоничев, А. Житов; үн бижи-дилгежи болгаш мастери А. Саая, хеп каастакчызы — В. Хомушку.

Балет — уран чүүлүнүн нарын болгаш болбаазын хевир, Тываның профессионал уран чүүлүгө оон төрүттүнери дээр-ле хөгжүмнүн, танцы уран чүүлүнүн, театрың болгаш чечен чогаалдың хөгжүлдөзүнүн бир көскү херечизи болбайн аан.

Балеттиң шижиткен көргүзүүн тургускан кезектерни сайгарып көөрдө, шииниң кол утказын, танцынын хевирлерин болгаш артистерниң күүседикчи онзагайларын чазып көрзе чогуур. Шииниң кол утказын либреттода (театржыткан хөгжүм чогаалының сөзүглелинде): «оолдун өзүп-доругуп келгени, иезиниң чаш оглундан төрзөн чуртунун камгалакчызы маадыр апарганы» деп демдеглээн. Шүшпөң, чассыг

оттуушкуну-биле, тайга черниң эртенги сырыны-биле чүүлдөш, ие-черниң эргелиг кавайында кижжи амытанның өзүп-доругуп келгенин тоолчаан-даа ышкаш. Иениң оюну тоожулалдың эгезинден төнчү кеззэнге чедир көрүкчүлерни салбас, шиинде ол кол омур-хевирлерниң бирээзи болган. Ч. Чажытмааның шимчээшкннериниң оожум-топтуу, ээлгир сыны, чиге илереткен утка-хөөнү, сеткилди чылдып келир чымчак көрүжү бир-ле ханы утка сиңген, Үгерниң авазынын угааннын, туруштуун, оглунга кызыгаар чок ынакшылын артистиң оюн-самындан көрүкчү билип каар. Шулбустун омур-хевирин (А.Допай, УЧК-ның 2-ги куру-

сюжеттиг, тускай бодалга чагырткан оюнну Иениң танцызындан база Хураганнарның самындан база көөр бис.

Чаптанчыг, тенек Хураганнарның омур-хевир тоолдун маадыры Үгерниң төрзөн аалының амыртайбың ижиниң дугайында төөгүп бээр. Оларның сценага көзүлгөн хеви (хеп каасталгазы Т. Бавыкина), хөгжүмнүн утка-хөөнү, Хураганнарның омур-хевирин чедирген танцы — бо бүгү «Шыяан ам...» деп балеттиң база бир эң солун уран, чараш ажыдышкыны болганы чугаажок. Уругларга национал балетти тургусканы сагышка эргим болгаш кайгамчык чараш омур-хевирден — Хураганнардан эгелээни

хевирлеринде дыңналган чок чалгып-мөөрзөн сунган оран-чуртун ээзи болур ханы күштерниң камгалагы бо бүгү Көк-Буганы үдзөн билдинер, оон самында баш шимчээшкннерден хөл ээзи Буганың күчүлүн биле бис, ынчалза-даа танцы чек, кыска ышкаш болган бо ханы уткалыг бодалды илередип шыдавайн бары эскердивис. Хөл ээзиниң вириниң хореографиязын жумден билдинер күчү-шү болгаш бүрүлбаазын күчү утка-хөөнүн улам тода сайк болза, ханы уткалыг, утун омур-хевир үнүп болгу дөдүн Балыкчыгаштарның аңы (УХШ-ның 3-4-кү класының никчилери) хөлдүн дүвүнде чык чараш оранны тыва а биле өңнөп тургаш, көр Хөл суунун хуулгаазын чажыт ораны чер кырыны такчыларына салдарлыг хөл ээзи Көк-Буга чалгып-сугдан үнүп кээрге, ол каалдарының чуртталгазы б өскерлир — мал-маганы көвүдээр, чону амырал-ч «Шыяан ам...» деп балеттиң костюмнары, хөгжүмү сюжетти бо бүгүнү каттыш аңаа даянган хөл ээзи Көк-Буга танцыга уран-чараш омур-манаар ийик бис.

УХШ-ның үлгерлиг ансамбли «Алантостун» башкылары Сарбаа, Чойгана Чажытмаа, Колжан оларның чогаадыгының ачызында хөгжүм көскү тоожулал апарган. «Шыяан ам...» деп уругларга балет маадыры Үгерниң омур-УХШ-ның бал танцызы салбы 3-кү класының өөреникчилери Байдос күөсеткен.

Үгерниң балыкчыгаштары үнүштер болгаш хөл ээ шери-биле демисешкен чедингир, чараш күүсет шимчээшкннер киржикчи иштики байдалындан,

«Шыяан ам...» балеттен Хураганнарның омур-хевирин көргүскен танцы.

оолдун кандыг шылгалдаларны ажып эрткеш, чонунун маадыры алаарын танцыга көргүскени — көрүкчүлерни сонуургаткан. Балеттиң тургузукчулары хөл ээзи Көк-буга дугайында тыва улустун тоолчургу чугаазына даянып; чер-чуртунун, чонун камгалакчызы, өмээр-жикчизиниң дугайында бурунгунун мерген угаадыын уран чүүлүн бо нарын хевиринге сайзырадып көргүскеннер. Авазының эрге-чассыг, шала суларгай оглу Үгер бергелерге торулбайн, үш шылгалданы ажып эрткеш, маадыр апар. Оолдун канчап маадыр апарганын, аңаа кандыг болушкуннар идиг болганын, кым аңаа дузалашканын — бо бүгүнү танцы-самның аргазы-биле көргүскенин чон улуг сонуургал-биле хүлээп алган.

«Шыяан ам...» деп балеттиң танцында хөй янзы аян-хевирлер бар. Тыва улустун аялгазының аян-хөөнү болгаш улусчу самның шимчээшкннери шииниң эге кеззэнде болгаш дүүшкүннүг кеззэнде элзэн көскү: Иениң танцызы, Үгерниң эштери — оолдар болгаш уругларның самында, Үгерниң үш шылгалданы эрткен кеззэнде. Аккыр Сувут-Чинчилерниң шимчээшкннеринде — классиктиг танцының чаражы магаданчыг.

Балет уран чүүлүнүн ийи бүдүштүү — ши болгаш хөгжүм көргүзүү артистерниң күүселдизинде онза ажыттыган. Уругларның хореография школазының башкызы Чойгана Чажытмаа топтуг, мерген угаанныг Иениң омур-хевирин онза тургускан. Ук ши Иениң танцызындан эгелээр: шимчээшкннерде бөдүүн-топтук Иениң омур-хевирин бойдустан

зунун сургуулу) балетмейстер Ч.Чажытмаа онза тургускан. Кеденген-хайданган, каржы, кажар Шулбус — кижиге хора чедирер кара күштерниң символу. Шулбустун хоюзупканы чаш хураганнарның болгаш оларның кортук кадарчызының танцызы сценада бир-ле аңгы тоолчаан домак бооп көстүр. Коргуушкуннарның болгаш кеди чок күзелдерниң эзреминде кижилерниң өске күштерге демисел чокка дүжүп бээрин, кижилерниң туруш чогуң, бодунун борбак бажын бодаан Үгерниң өшкү-хоюн сугже боду-ла сүрүптерин танцыдан көөр бис.

Сувут-Чинчилерниң ансамбли (УХШ-ның 5-кү класының өөреникчилери) тускай танцыны көргүскен: тыва национал хөгжүмнүн уяранчыг аялгазына үдеткен, классиктиг танцының дүрүмнеринге чагырткан оларның шимчээшкннери — хөлдүн арыг-кылаң суун, сүт дег ак сеткилди кижилерниң амыдыралга туруштуун, бүдүштүүн илереткен; оон-биле чергелештир хөл ээзи Көк-Буганың улус-чонну кеззэнде камгалап карактап чоруурун, чырык чер кырында амылыг амытан бүрүзү чараш-чаагай чорукче чүткүүр деп танцы-сам-биле төөгүп бердилер. Сувут-Чинчилерниң самы көрүкчүлерниң мурнунга чоорту, хөй көжегелер ажыттыган-даа ышкаш, үнүп кээр: баштай хоюган, чараш, хензиг балыкчыгаштарның танцызы, а оон соонда баларлыг, холга туттунмас, өңгүр суг үнүштерниң самы бот-боттарын солуур. Сувут-Чинчилерниң оюну — бо балетте тускай танцы бооп аңгыланып турар уран чогаал болганы үнелиг. Шак-ла мындыг, бир аңгы

тыва көрүкчүгө утундурбас.

Оолдарның ча-сугунунг самы база Үгерниң ойнаар эштериниң — уругларның болгаш оолдарның (УХШ-ның улусчу болгаш бал танцызы салбырының өөреникчилери) ниити ансамбли, бистиң билгенивис-биле, оюн-тоглааның чаш кижилерни чуртталгага белеткеп турарын көргүскени солун.

«Шыяан ам...» деп балетти сценага боттандыргаш, тоолду танцыга көргүскен — мындыг белекти 2011-12 өөредилге чылында Кызылдың Уругларның хореография школазының «Алантос» аттыг үлгерлиг ансамбли, бо школаның өөреникчилери болгаш башкылары база Кызылдың уран чүүл колледжизиниң сургуулдары тыва көрүкчүлерге сөңнээннер.

Уйгуга ынак, чалгаа-шүшпөң оол эштеринге кочуладып турза-даа, авазының ачызында, оглунга оон мерген сөзүнүн, эргим-чылыг деткимче-биле Үгер-даа база-ла өскелерден чыда калбайн, эр бооп өзүп кээр деп бодалды «Шыяан ам...» деп балет чедирген. Оолдарның танцызы көскү, шимчээшкннериниң сорунзалы танцы дылының чигези, өрү чүткээн өзүлдениң чаражын, оолдарның эрниң үш оюнунга өөренип алыр күзелдин дамчыткан болза, уругларның танцызы, аңаа бодаарга, чедингир эвес, угаан-сагышты дүвүредип куюмнадып кээр оюнга четпээни арай хомуданчыг. Хөгжүмнүн уран-чечен омур-

өжээнниг күштерге удур ден кен байдалындан ала-чайгарып, балет уран чүүлү ак-кара терниң кеззэнде адаанымдыг турун, кижиниң амыдыралга турун, кээргээчел болгаш дүзү бүдүжүн көргүзүп самнаарга сценага уругларның күчү көргүскен бо шиинде оолдар чоорту эр бооп өзүп-доругуп дырлар апарының дугайында чыга көргүскен. Чангыс көк «Шыяан ам...» деп уругларга республиканың культуруг ралына улуг болушкун бол чугаажок, тыва көрүкчүлерге гиш-сеткилдин чаа ажыдыш нарын, чаа бодалдарын сөңнээннер.

Серемчиде
хорамча чокӨРТТҮҢ
ЛДАГААНЫ...Эрткен дыштанылга хүн-
инде республиканың де-
кээринге 2 өрт болган.ыл хоорайның Родниковый
жунда 23 «а» бажың чанын-
н даң бажында ВАЗ-2109
н автомашиназы хул-ыйба
өрттөнгөн.бичи орайтадыр, 8 шак
та үзүндө Кызылда кадет-
школа-интернадының өөр-
эрипузунга өрт хып үнгөн.
үнелинде 500 дөрбелчин
эвир өрттөнгөн, чамдык
ап дүшкөн, бажыңның иш-
ип каалкан. Кемдээн бол-
н кижилер чок. Өрттүң
н чылдагаанын, буруулуг
лөредип турар.лдың эгезинден тура рес-
с, 98 өрт болган. Өрттер-
к өрттөнип өлгөн, 9 киж
инерге таварышкан.Снежана ШОЙЗАТ,
Республиканың Хамаа-
лалының болгаш Онза
р агентилелиниң ин-
я бөлүүнүн даргазы.

Чуртунуң төлөптиг оглу

2012 чылдың сентябрь 20-де
үнгөн № 108 (18228) «Шың» со-
лунда Тываның Улустун башкызы,
педагогика эртемнериниң кандида-
ды, ТГШИ-ниң улуг эртем ажыл-
дакчызы Кима Биче-ооловна Март-
оолдун бижээни «Мешкен хөлдүн
төлдери бис» деп башкы дугайын-
да сактышкынын номчааш, Бай-
Тал ортумака школазының башкы-
лар коллективи ук школаны улус
өөредилгезиниң шугумунга бүгү
назынында үрө-түнелдиг ажылдап
чораан чаңгыс чер-чурттуувус, чо-
нунуң, чер-чуртунуң чоргааралдыг,
төлөптиг оглу Николай Салчакович
Конгарының ады-биле адаарын ди-
лээн күзөл-бодалын деткидивис.Николай Салчаковичиниң бе-
дик, хүндүлүг ады-биле школаны
адаары кончуг улуг харысалганы
хүлээнип ал турары-дыр, оон чырык
адынга төлөптиг болуру-дур деп
билип, коллективтин ажыл-ижи-
ниң чорудуу оон үзөл-бодалдары,
көрүжү-биле хөөнөшкөк, аянаш-
как болуп, боттаныры болур деп
чүүлү медресе билип тур бис.Чырык хүннүн адаанга киж
болуп төрүттүнүп келгеш, киж
бүрүзү аас-кежиктиг чуртталганы
эртип, ажы-төлүңгө, төрөл чонон-
га, төрөөн чуртунга уттундурбас
чырык исти арттырып каарын кү-
зээр. Аныяк-өскенге үлегер-чижекболур чырык, буянның орукту эр-
тип чорааннарның бирээзи — Тыва
Республиканың Улус өөредилге-
зиниң шугумунга балалбас исти
арттырган, өг-бүлениң башкы сал-
галының эгелекчизи, изекчизи —
Николай Конгар.«Угун-дөзүн утуп болбас,
ужур-чөвүн чазып болбас» —
деп тыва чононун чиге сөглээн
сөстөрүнүн эзулуг төлөптиг эди-
лекчизи чораан, иштиги сагыш-
сеткилинин делегейи кайгамчык
делгем, уян-чымчак, дазыл-дамы-
рындан төрөөн черинге, төрөл чо-
нонунга шынчы, хумагалыг БАШКЫ
деп адынга чуртталгазының иш-
тинде бердинген чораан өндүр,
бедик киживистиң адын эдилээри
— биске эң улуг чоргаарал-дыр.Эр кижиниң хууда ады
Эстип читпес эртинге-дир,
Чүс-чүс чылда төрөл дамчыыр,
Чүдүг-сүзүк сылдызы-дыр.
(«Эр кижиниң хууда ады»
А.Арапчор).Анна АНАЙ-ООЛ,
РФ-тиң нинти өөредилге-
зиниң хүндүлүг ажылдакчы-
зы, күш-ажылдың хоочуну, эге
класс башкызы.Людмила МААДЫР,
Улус өөредилгезиниң тергини-
ни, күш-ажылдың хоочуну, орус
дыл, литература башкызы.Уруум Инна Аркадьевна ХОВАЛЫГНЫҢ
чырык адынга тураскааттым

Чырыткы бооп артып калдың

Чырык черге чаяап төрээш, азырап каан
Аваң мени каапкаштың чоруй бардың...
Чалыы, чараш, чаптанчыг мээң ынак уруум,
Ада-иң, угбаларың, акы-дуңмаң аразыңдан
Канчал эрте чоруй бардың, хомуданчың!Дүн-хүн дивейн, сени сактып, чоктавышаан,
Суглуг караам соглугу же ыглап-сыктап,
Харызы чок айтырыгны катап салдым:
«Кандыг кончуг, каржы салым сени оюп,
Кара черге шыгжап алган чүве ирги?»
«Чылдар эртер оожуургаар» дээр меге болду,
Үе эрткен тудум, улам харын качыгдадым.
Сени сактып бодаар дээштиң уйгу-даа чок,
Сеткил-сагыш караңгылап, дыкпыжап кээр.
Каттыраңнаан шырайыңның чылыг, чымчаа,
Кара-хүрөң карактарың сорунзаы
Бодалдарга чуруттунуп, көстүп кээрге,
Харызы чок айтырыгны катап салдым:
«Каяа, чүге, кандыг аза сени кыйып аппаары ол?»Эрес-кежээ, арыг-селиг, кызымаккай,
Ажыл дээнде шылааның-даа утуп кааптар,
Эртем-билиг бедииң четкен мээң уруум
Кижилерниң сеткилинге мөңгө артар.
Ада-иң чоргааралы, бүзүрели, ынанчык
Амыдырал чырыткызы болуп чораан
Оожум-топтуг, хүндүлээчел мээң кызым,
Кезээ шагда чүректерге артып каар сен...
Авазы Саяна Кызыл-ооловна Ховалыг.«2012 чылдың июнь 01-де №61 дужаалче болгаш
2012 чылдың декабрь 19-та №132 дужаалынче
өскерлишкinnerни кириер дугайында»ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ВЕТЕРИНАРЛЫГ
ХАЙГААРАЛ АЛБАНЫНЫҢ ДУЖААЛЫ

2013 чылдың февраль 22 № 28 Кызыл хоорай

Россия Федерациязы биле
Тыва Республиканың хоойлужудул-
газынга дүүштүр сорулга-биле
ДУЖААРЫМ БОЛЗА:1. Тываның Баштыңы Ш. Ка-
ра-оол «Хамаатыларны хүлээп
алырын организастаар, оларның
аас азы бижимел-биле хевир-
ге кириген билдиришкinnerни
өй-шаанда болгаш долзу-биле
сайгарып көөр, оларга хамаарыш-
тыр шиттирлерни болгаш хары-
ларны Россия Федерациязының
хоойлужудулгазынга дүүштүр хү-
лээп алырының» күрүне хүлээл-
гезин күүседир талазы-биле Тыва
Республиканың Ветеринарлыг хай-
гаарал албанының регламентин
бадылаар дугайында» 2012 чыл-
дың июнь 01-де № 61 дужаалче
дараазында өскерлишкinnerни
кириер:— 4-кү пунктуга дараазында аб-
зацтарны немээр:
«Бижимел билдиришкinnerни
Тыва Республиканың Ветеринар-
лыг хайгаарал албанының vet.
tuvva@mail.ru электроннуг адресин-
че электроннуг почта-биле чорудуп
болур».Күрүне органыңче электроннуг
хевирге кирген билдиришкinnerни
2006 чылдың май 02-де №59-ФЗ
Федералдыг хоойлуда доктааттын-
ган чурум езугаар сайгарып көөр.
Хамааты билдиришкinnerнге боду-
нун фамилиязын, адын, адазының
адын (сөөлгүзү — бар болза), бир
эвес харыны электроннуг доку-
мент хевирлиг алыр дээн болза,
электроннуг почтазының адресин,
бир эвес документини бижимел
хевирлиг алыр дээн болза, почта
адресин албан айтыр ужурулуг. Ха-
мааты билдиришкinnerнге эргежок
чугула документилерни болгаш ма-
териалдарны электроннуг хевирге
кожуп каар, азы айтыткан доку-
ментилерин болгаш материалдар-
ның хоолгазын бижимел хевирге
кожуп каар эргелиг»;— 6-гы пунктта «2» деп артык
санны ал кааптар;
— 21-ги пунктта «күүсекчи эр-
ге-чагырганың федералдыг орган-
нары» деп сөстөрни «Тыва Респу-
бликаның күүсекчи эрге-чагырга
органының ветеринария талазы-
биле төлээлеткен» деп сөстөр-биле
солуур;— 39-кү пунктуга дараазында
абзацты немээр:Албаның албан-езу адреси
www.vet-nadzor-tuva.lact.ru.;— 40-ги пунктуга дараазында
абзацты немээр: «Албан-хүлээлге-
лиг кижиге, 2006 чылдың май 02-де
№59-ФЗ Федералдыг хоойлунун
11-ги статьясында айтыткан тава-
рылгалардан аңгыда, билдириш-
кинде тургускан айтырылгарга то-
даргай бижимел харыны бээр»;— 59-кү болгаш 64-кү пункту-
ларда «Албан» деп сөстү «Албан-
ны» деп сөс-биле солуур;
— 65-ки пунктуга дараазында
редакцияга бижир:«Албанның удуртукчузу
сайгарып көргөни билдиришкinner-
ни албанның чогуур килдисте-
ринче бүрүткел хыналда карточка-
зы-биле кады чорудар»;— 88-ки пунктуга дараазында
абзацты немээр:
«Албанның удуртукчузу хамаа-
тыларны четверг санында 14.00
шактан 17.00 шакка чедир хууда
хүлээп алыр. Удуртукчунун оралак-
чызы среда санында 14.00 шактан
17.00 шакка чедир хүлээп алыр»;— 93-кү пунктуга дараазында
редакцияга бижир:
«Харызы чогуур чурум-биле
бижиттинген билдиришкinnerни
оларның ээлеринче чорудар дээш,
секретарь-референтиге дамчыдып
бээр»;— 105-ки пунктуң үшкү абза-
зындан «Албаннарга» деп сөстү ап
кааптар;2. Тыва Республиканың Вете-
ринарлыг хайгаарал албанының
2012 чылдың декабрь 19-та №132
дужаалынче дараазында өскерил-
гелерни кириер:— 36-гы пункту 39-кү пункт-
биле солуур;— 50-ги пункту 49-кү пункт-
биле солуур;— 64-кү пункту 75-ки пункт-
биле солуур;— 86-гы пункту 97-ги пункт-
биле солуур;— 100-кү пункту 107 пункт-
биле солуур;— 104-кү пункту 111-ги пункт-
биле солуур;— 106-гы пункту 113 пункт-
биле солуур.3. Бо доктаалдың күүселдизи-
ниң хыналдазын бодумга ал тур
мен.Албанның удуртукчузу
А.М.СААЯ.2013 чылдың 03.07-де №1-КР/13 аукционнун түңнелдериниң
дугайында ОТЧЕТчылдың декабрь 16-да Тыва Республика-
а-арыг ажыл-агыйының талазы-биле күрү-
тединиң №134 дужаалы-биле бадылааны
г участоктарын арендааарының керээзин
гени азы арга-арыгның өзүмнерин садыгла-
г керээзлерин чарар эргени садарының тала-
арга-арыг аукционнарын эрттирериниң чу-
дүүштүр 2013 чылдың март 4-те №1-кр/13аукционга киржилгениң чагыгларын хүлээп ал-
ганының протоколунга дүүштүр аукцион эгелегиче
гедир 7 бижимел чагыг кирген, оларны күштүг деп
санаан. Долаа түнүн төлээни бадыткап турар до-
кументилерни аукционнун киржикчилеринден алган,
ол дугайында медээлерни 2013 чылдың март 4-те
аукционга киржириң чагыгларын хүлээп алганы-
ның протоколунда айткан.

Турар чери	Квартал- дың/ди- линдек- тиң №	Ыяштың хемчээли (куб)		Породазы	Шөлү (га)	Ажылгалдың чөпшээрээн хевир	Аукцион единица- зының эге өртээ	Долаа- ның түнү, рубль- биле
		Шупту	Оон иштинде тудуг ыяжы					
Кунгуртут	216/33	7500	-	Лц	94,0	Ыяш белет- кели, 1 чыл	34425,0	3442,5
Кызыл-Арыг	151/4,5,7	161,45	120	Лц	9,0	Ыяш белет- кели, 1 чыл	14017,4	1401,74
Тоора-Хем	10/22,27, 29	48945	-	ЛцБ	9,6	Ыяш белет- кели, 1 чыл	1836,80	193,67
Тоора-Хем	10/9,14, 18	582	131	Лц	6,8	Ыяш белет- кели, 1 чыл	17347,40	1734,74
Тоора-Хем	110/26, 28,30	397	343	Лц	2,6	Ыяш белет- кели, 1 чыл	36598,8	3659,88
Сыстыг-Хем	108/37	477	-	Лц	8,0	Ыяш белет- кели, 1 чыл	2466,80	246,68
Сыстыг-Хем	172/27	105	-	Лц	3,0	Ыяш белет- кели, 1 чыл	482,16	48,21

ну болбаан деп санаан, чүге дээрге №№1,6,7,8,9,10,12 аукцион единицаларының талазы-биле
ириериниң хуусаазы дооступ турда чүгле чаңгыс чагыг кирген.ннун организакчызы-биле (ТР-ниң Арга-арыгкүркуму) чээрби хонуктун дургузунда (2013 чылдың
чедир) аукцион единицазының эге өртээ-биле арга-арыгның өзүмнерин садыглажырының керээзин
р ужурулуг.

5,11 аукцион единицаларының талазы-биле чагыглар кирбээн.

Турар чери	Квартал- дың/ди- линдек- тиң №	Ыяштың хемчээли (куб)		Породазы	Шөлү (га)	Ажылгалдың чөпшээрээн хевир	Аукцион единица- зының эге өртээ	Долаа- ның түнү, рубль- биле
		Шупту	Оон иштинде тудуг ыяжы					
Кунгуртут	216/33	500	-	Лц	15,0	Ыяш белет- кели, 1 чыл	1640,0	164,0
Хову-Аксы	187/1	2001	-	Лц	9,0	Ыяш белет- кели, 1 чыл	3281,64	328,16
Балгазын	70/3,4,5	53,7	-	Лц	4,8	Ыяш белет- кели, 1 чыл	246,48	24,65
Балгазын	86/1,3	117,3	-	Лц	25,2	Ыяш белет- кели, 1 чыл	538,40	53,84
Сыстыг-Хем	172/16	113	-	Лц	4,0	Ыяш белет- кели, 1 чыл	519,40	52,0

РоссельхозБанк

КРЕДИТ
на миллион

от 12,5%

1 000 000

С 10.01.2013 г. по 10.04.2013 г. потребительский кредит на срок до 6 месяцев включительно на сумму до 1 000 000 рублей предоставляется гражданам РФ в возрасте от 18 лет при условии, что срок возраста кредита наступает до достижения ими возраста 65 лет и страхования жизни и здоровья. При отсутствии страхования жизни и здоровья ставка составит 14,5% годовых. Валюта кредита — рубль. Обеспечение по кредиту: поручительство физических либо юридических лиц или залог имущества. Комиссия за выдачу и возврат кредита отсутствует. ОАО «Россельхозбанк».

8 800 200-02-90
www.rshb.ru

Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының 1-ги каадында аптекада мал аарыгларына удур чиник өртөк-биле эмнерни садып турар.
Харылзажыр телефону:
8 923-2636-6460;
8 (394-22) 2-61-83.

Күш чок деп санаар

Кара-кыс Айыр-Санааевна ОНДАРНЫҢ адынга дугаары №788972, сериясы Т-II 2009 чылдың май 21-де № 219 доктаалы-биле ты-выскан күш-ажылдың хоочуну деп шынзылганың чиккенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Төтөглекчи аңчыларга

Онза, чараш, четчи берген
ногаан бойдус
Аяс дээрге, чырык хүнге
чоргаарланып,
Айыраң-шаар, чараш чечек,
оът-сиген
Сагланнадыр салгын-хатка
чайгангылаан.
Оран-таңды, кежин болур
чаялап кааны
Аңнар-меңнер чүдөн эргим,
эң-не чараш,
Байлак чурттуң черин-каазын
үнелевес,
Төтөглекчи угааны чок
аңчылар бар.
Бойдусту-даа чүү-даа эвес кылдыр
ойнап,
От-көс-биле кам-хайыра чок,
өрт салыр,
Аңны-меңни кээргел чокка
адып дискеш,
Акша кылдыр хуулдуруп,
садар-ла дээр.
Дириг бойдус аңнар-биле
ыйыт чокка
Кижилерден артык кылдыр
аарышкыннып,
Дааш чокка ыглап-сыктап,
белиңнээрин
Төтөглекчи кижилер-даа
кайын билер.
Өөскүдүпкен отту-көстү, аткан окту
Чер-дээр, аң-мең хенертен кээп
хүлээп алыр.
Арга-арыг ыглаксаазы кээрге-даа,
Ыыт чокка ыызы ынчалдыр-ла
чыдып калыр.
Бойдузувус хоойлузун билбес кижилер
Аңчыларның сагылгазын
билип алзын:
Үе-дүптен туруп келген үрөп болбас
Ужурларлыг, сагылгалыг
чаңчыл бар-дыр.
Оран-таңды эзлеринге
чалбарыры,
Чаламалар агын-көгүн
сунары дээш,
От-көзүн, оран-таңдызын
чемгербишаан,
Одаан база арыг-силиг
тургусун дээр.
Чаш төлдүг аңны атпас,
Чаш аңга шуут дегбес,
Удуп чыткан аңга дегбес,
Хереглээнден артыр адып болбас!
Таңды кежини бичин-даа бол,
Үлежип чиир чараш чаңныг,
Езулуг-ла аңчыларның
Сагылгазын сагып чорзун.
Ыдык, чараш чуртувусту
Хуюкталдыр өрттөтпейн,
Аңны-меңни төтөглевейн,
Ажы-төлге арттырынар.

Ольга ОНДАР.
Чаа-Хөл.

Тываның үндүрүг инспекциялары үндүрүглер төлекчилерин

Ажык эжикилер хуннеринче чалап тур

Чурттакчы чоннуң үндүрүглер талазы-биле билиин бедик-ышкыш хамаатыларның үндүрүглер төлээр хүлээлгезин ийги-дер сорулга-биле үндүрүг албанының инспекциялары март 15-неринде Бүгү-россияның ажык эжикилер хуннерин эрттирер.

Ажык эжикилер хуннери Тыва Республиканың девискээринде шупту үндүрүг инспекцияларына эртер:

Март 15-те 9.00 шактан 20.00 шакка чедир.

Март 16-да 9.00 шактан 20.00 шакка чедир.

Бо хуннерде республиканың үндүрүг органның инспекциялары кымнар каяа, кажан, чүү дээш хууда орулгалардан үндүрүг төлээринин эргежок чугулазын тайылбырлап берип, үндүрүглер инспекцияларын долдурарына херек арга-сүмелерни кадарла-ышкыш «Декларация-2012» деп программаның дузазы-биле үндүрүг декларацияларының электроннуг хевирлерин долдурары- берип, үндүрүглер талазы-биле кижилерниң сонуургаан ай-ларынга шуптузунга харыылаар.

Инспекцияларның ажылдакчылары үндүрүглер албанының инспекцияларга кээринерни чарлап тур бис. Эжикилер ажык! Силер-нап тур бис!

Хүндүлүг үндүрүг төлекчилери! Чурттап турар черлеринерде инспекцияларга кээринерни чарлап тур бис. Эжикилер ажык! Силер-нап тур бис!

Кижилерниң 2012 чылда хууда орулгаларындан үндүрүг төлээринин декларацияларын дужаарының хуусаазы — чылдың апрель 30-ден орай эвес.

Декларацияларны чурттап турар черинде үндүрүг органның дужаар:

- боду азы бүзүреттирген төлээ (бижимел азы электроннуг бирге), «Онлайн инспекцияга баш бурунгаар бүртүкел» деп ачы-таварыштыр баш бурунгаар бүртүкеди алгаш, декларацияны инспекцияга дужаап болур.

- чагыг чагаа-биле почта тавартыр чорудуп болур (иштинде документилер барының даңзызы-биле каттай).

- телекоммуникация харылзаа-биле (харылзааның тускай ратору азы тускай төлээзи дамчыштыр)

- күрүнениң ачы-дуза порталы дамчыштыр.

Кижилерниң хууда орулгаларындан үндүрүглер республика муниципалдыг тургузулгаларының бюджетинин 70 хуузу, саң-хевир-дурарының кол дөзү, оон кирген акша-төгөрик өөредилгени, камгалалын, социал чарыгдалдарны акшаландырарына үнүп турар.

Декларацияны долдурарының автоматтыктан программалары- сияның Федералдыг үндүрүг албанының www.nalog.ru сайты- сияның Федералдыг үндүрүг албанының Тыва Республикада т- лелин www.r17.nalog.ru сайттан бижидип ал болур.

Декларацияны өй-шаанда дужааваанда, ай санында торгаш- хемчээли төлээр үндүрүгнүң нити түнүнүң 5-тен 30 хуу чедер, а- биле 1000 рубльден эвээш эвес боор.

Декларацияларны албан-биле дужаар хүлээлгезинден а- да, төлээр үндүрүглеринден социал, өнчү, профессионал бо- өске-даа чиигелделерни санадып алыр эргелери хамаатыларда. Төлээр үндүрүглеринден чиигелделер санадып алырының дугай- билдиришкени кириген болгаш чамдык үндүрүглерни декларация- кирибес эргези барда, декларацияларны дужаарының 2013 чы- апрель 30-ге чедир хуусаа-биле кызыгаарлаттынмай, чыл төмү- чедир дужаап болур.

Энерел сеткилдиг чондан дилег

Бистиң коллегавыс, «Тыва» КТРК-ның корреспонденти Ал- Алдын-оолга чондан деткимче дузаны кадарын дилеп тур бис. 1 хар 3 айлыг огул Алдар төрүмелинден кызыл-өөжү мунгаш т- түнген (атрезия пищевода). Алдар 8 айлыгына чедир Кызыл, 1- ноярск болгаш Москвага 5 нарын кезишкенин шыдап эртип. Хей-аады бедик, орлан-шогаа, эрес оолга Москвага эмнээш- ам-даа уламчылаары-биле эриг баарлыг кижилерден материал- дзаны кадарын диледивис.

Ачы-дуза көргүзүр дээр энерел сеткилдиг чон база албан-че- ри дараазында агар саннарже акша-биле дузалалчыны шыда- болур: **Россияның Ажаалга банкызы. (Сбербанк России)**

Альберт Алдын-оол. Агар саннар: 5469 3100 1041 0757 40817810965000009665.

Мөңгүн-Тайга чонунга улуг ажыг-шүжүгге таварышкан о- нин ажыг-шүжүгүнүн үлежип, бистиң сагыш човаашкыны хүлээп ап көрүңер.

Алдарлыг малчын Биче-оол, маадыр и- Самба-Сүрүновна. Төрелдери. Чыргак

«ЭНЕРГОСТРОЙ» кызыгаарлаттыг харысалгалыг ниитилелден КВАРТИРАЛАР

Кызыл хоорай Энерге- тиктер мкр, 13-те 4 каа- тууйбу бажың. Бажың ажыглалга дужааттыг.

«Ажаалга банкызы» ААН таварыштыр ипотекага ап болур.

Каш базым черде быжыг гаражтар бар.

Амгы үеде квартира садып алы- ры — амгы үениң экономиказының турум эвес байдалдарында силер- ниң акшаңарны камгалап алырының эң эки аргазы-дыр.

Объектинин ады	Өрээлдер саны	So	S кухня	Кааыттар
Кызыл хоорай, Энерге- тиктер мкр. бажың 13, 4 кааыт тууйбу бажың	3	97,80	11,50	2

Ол бажыңдан квартиралар садып алырының талазы-биле дараазында телефоннарже долгаар:
тел/факс: (39422)4-85-29, 8-923-547-30-60, 8-905-920-41-01.

Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 2 «а».

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, хүлээп алышкын өрээли — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-17-91.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдиз—2-18-10, культура, өөредилге, көдээ ажыл-агый килдизи — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, реклама килдизи — 2-17-09, очулга — 2-03-87, үлөтүр — 2-40-77, тел/факс (394-22) 2-17-94.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнөр. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 8620. Чагыг 30. Номериң парлагже дужаагыс график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810400000000263 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуника- адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаның Тыва Республика т- биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккөн. Херечиле- дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг мате риалдарның авторларының бодалдары редак- туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айтыгынган саннары болгаш өске-даа факто- дыңнадылгы дээр авторлар боттары харыылаар.